

ANTIKNE GEME-AMULETI NAZVANE GNOŠTIČKIM GEMAMA

Naša domaća literatura oskudijeva publikacijama o gemama. Sistematskih radova s tog područja uopće nema. Ono malo materijala, što je publicirano, nedovoljno je i nesistematski obrađeno, ograničavajući se uglavnom samo na deskripciju materijala. Kod najvećeg dijela publiciranih gema nema ni priloženih reprodukcija, pa je gotovo čitav taj materijal ostao neiskorišten u naučne svrhe.

Od stručnih časopisa u bivšoj Jugoslaviji publicirali su geme slijedeći:

Bullettino dalmato — od god. 1879. do 1924./25.*)

Viestnik — stara serija god. 1881. i 1891.; nova serija god. 1899./1900.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini — od god. 1892. do 1930.

Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina — od god. 1893. do 1912.

Starinar — stara serija god. 1892., 1894., 1899.; nova serija god. 1923.

Glasnik skopskog društva — god. 1932. i 1935.

Časopis za zgodovino — god. 1938.

Nešto se opširnije osvrnuo na dvije abraxas-geme Truhelka¹⁾ i Valtrović²⁾ (također na dvije). I tako su ovi spomenici sitne umjetnosti, koji nam mogu mnogo govoriti o vjerovanju, praznovjerju, običajima starih itd., ostali nezapaženi u moru drugih većih, i naoko interesantnijih spomenika.

Prema tome je ova rasprava prvi pokušaj u našoj stručnoj literaturi, da se sistematski obradi jedan neznatni dio ogromnog materijala gema, koji se nalazi pohranjen po našim muzejima i zbirkaama i koji čeka, da bude publiciran.

Antikne geme, koje nalazimo i kod nas — kao i u čitavom svijetu — u velikom broju, pohranjene su jednim dijelom po muzejima, a jednim dijelom opet po privatnim zbirkaama i te su na taj način uglavnom nepristupačne ne samo publici, nego i naučnim radnicima. Sve su te geme i po sadržaju i po tipovima, a i po vremenu nastanka toliko različite, da ih je nemoguće sve zahvatiti u jednoj manjoj raspravi. Takve će se rasprave o našim gemama morati zadovoljiti sistematskim publiciranjem svih gema svakog od naših muzeja ili opet publiciranjem samo jedne vrste odnosno tipa gema, uzevši u obzir sve primjerke te vrste, koji se nalaze po raznim našim muzejima i

*) Kratice literature vidi na str. 52.

¹⁾ GMBH g. 1893. p. 551/552, i g. 1895. p. 215/216.

WMBH g. 1895. p. 528/529. i g. 1897. p. 344/345

²⁾ ST g. 1889. p. 116/117.

zbirdkama. Taj mi se posljednji način činio prikladnijim, pa sam ga primijenio i u ovoj svojoj raspravi. Odabrao sam za publikaciju tzv. gnostičke ili abraxas-geme, koje su nađene na teritoriju bivše Jugoslavije, a nalaze se po muzejima u Zagrebu, Splitu, Sarajevu i Beogradu. Po ostalim muzejima u bivšoj Jugoslaviji nisam našao nijedne gnostičke game.³⁾ Isto tako nisam našao nijedne takve game ni u našim domaćim privatnim zbirdkama, ukoliko su mi bile pristupačne. Razlog leži u tome, što sabirači-amateuri gledaju na game uglavnom samo s estetskog stanovišta. A baš kod gnostičkih gema je slučaj, da se zane-marila skoro sasvim estetska strana, da ustupi mjesto čisto magičnom značaju tih gema.

Neke od tih naših gnostičkih gema već su publicirane, a neke nisu. Publiciranje se njihovo odnosilo uglavnom na čisto deskriptivnu stranu, osim dviju sarajevskih gnostičkih gema,¹⁾ koje imaju priložene i crteže. S tog sam razloga uzeo i te game, već publicirane, u sklop dosada nepubliciranih gema.

Gnostičke su game kod nas publicirali:

Bulić u BD g. 1887. p. 48, 49/50, 188. — g. 1888. p. 163, 164. — g. 1894. p. 13. — g. 1896. p. 28. — g. 1905. p. 162. — g. 1909. p. 76.

Truhelka u GMBH g. 1893. p. 551/552. — g. 1895. p. 215/216.

Isti u WMBH g. 1895. p. 528/529. — g. 1897. p. 344/345. (Isti tekst kao i u GMBH, samo na njemačkom jeziku.)

Valtrović u ST g. 1889. p. 116/117.

Uz ove publikacije upotrijebio sam svu stariju i noviju literaturu o gnostičkim gemama, do koje sam mogao doći. Uz tu literaturu služili su mi još kao komparativni materijal primjerci gnostičkih gema, koje sam našao po nekim talijanskim muzejima i privatnim zbirdkama.

I.

Iako je jedan dio grčkih i rimskih gema, jednako kao i njihovi prethodnici: babilonski, hetitski, ciparski i asirski cilindri, pa i egipatski skarabeji imao svrhu pečaćenja, a kasnije i ukrasa, ipak mislim, da je primarna svrha svih tih gema bila čisto magičkog karaktera. Pa ako uzmemo, u zadnjoj konsekvenci, i samo je pečaćenje zapravo magička radnja. Pečatu, koji se stavlja na izvjesne akte i dokumente, pridaje se neka nutarnja snaga, koju on de facto ne posjeduje. Prema tome držim, da je prvotna namjena tih gema bila, da služe kao amuleti tj. da čuvaju od raznih bolesti, da odvraćaju štetne uplive, da daju osobama i predmetima s jedne strane izvjesni imunitet, a s druge strane neku natprirodnu moć i sl. Tokom vremena nestalo je u antici kod većine gema te magičke namjene i one imaju odsada uglavnom svrhu pečaćenja i ukrasa, dok se od II. v. p. Kr. pa dalje ne javlja ponovno ta njihova čisto magička namjena. U srednjem je vijeku taj magički karakter gema zadržan, dok se onda opet za renesanse ne počinje podcrtavati čisto estetski njihov značaj tj. one opet služe kao ukras. Dakako, to što sam ovdje

³⁾ Izraz »gnostička gema« upotrebljavam ovdje i kasnije samo privremeno i je-

dino radi lakšeg sporazumijevanja.

iznio, to je samo grubo rečeno. Jer u svim epohama, kad se naglašava pretežno jedan karakter gema, nalazi se istodobno i egzemplara, koji naglašavaju drugi karakter, samo dakako to naglašavanje drugog karaktera nije tako jako i u tako velikoj mjeri, da bi davalo akcenat čitavoj epohi.

U magičke svrhe služili su na gemama ne samo pojedini prikazi, figure, simboli i riječi urezane u geme, nego i materijal, iz kojeg su bile izrađene. Ne uzimajući u obzir čisto magičko-religiozne motive na tim pečatima i gemama (na pr. likovi bogova i sl.), i naoko sasvim nedužni motivi, kao što su, recimo, likovi životinja, imaju svoju magičko-simboličku namjenu. Dakako, evidentnost se je te namjene vremenom izgubila, a ostali su samo oni likovi i simboli, koji su najdrastičnije podcrtavali svoj magički karakter. Tako su preostali likovi strašnih demona, zmije, škorpioni, gavranovi, ovnujske glave, lavlje glave, lavlje šape, razni obsceni prizori, tzv. fica, phallus itd.⁴⁾ To vjerovanje u magičku moć naslikanih ili urezanih izvjesnih figura i simbola prenosi se, dakako, i u srednji vijek.⁵⁾

U istu tu svrhu služe i razni napisi, urezani na tim gemama. Isprva dolaze oni u formi kletve ili molitve,⁶⁾ dok se tokom vremena — kad vjerovanje ustupa mjesto praznovjerju — logične riječi i rečenice ne raščlane u pojedina slova, iz kojih se sastavljaju nove riječi, koje nemaju nikakvog logičnog smisla, ali zato imaju magičku moć. To su onda tzv. *ἐφέσια γράμματα*, o kojima ćemo još kasnije govoriti. Zadnje izdanke tih magičnih riječi imamo još i danas u raznim »hokus-pokus« formulama.

Jednako, kao što su prikazi i napisi na pečatima i gemama igrali magičku ulogu, igrao je isto takvu ulogu i materijal, u kojem su one izrađene. Dakako, i tu nailazimo opet na slučaj, da je važnost magičkog karaktera tog materijala izgubila tokom vremena svoje značenje, pa se je materijal počeo upotrebljavati samo ukoliko je dragocjeniji, skuplji i ljepši. Međutim, kad je nakon izvjesnog zastoja magika procvala, počinje se opet respektirati magički karakter dragog i poludragog kamenja.

Vjerovanje u natprirodnu moć kamenja nalazimo već rano na pr. u egipatskoj mrtvačkoj knjizi. Kasnije, u Rimu, kad Plinije govori⁷⁾ o mineralima, poludragom i dragom kamenju, daje dovoljno dokaza o tom vjerovanju. Tom vjerovanju nalazimo dalje dokaze u raznim antikinim i sredovječnim lapidarijima⁸⁾, mnogi istaknuti ljudi srednjeg vijeka pišu o tom⁹⁾,

⁴⁾ Vidi o tome više u PWE s. v. Amulett i Maixner, Prilog tumačenju »dragulja«, Viestnik hrv. arh. društva I, 1879. sv. 1 p. 85—88 i sv. 4. p. 109—118.

⁵⁾ Vidi na pr. Ragiellovu čarobnjačku knjigu (XIII v.).

⁶⁾ Na pr. urezivanje u hematitu po popisu 116. poglavlja egipatske mrtvačke knjige, pa onda antikle formule ὡ φίλη Ἀδράστεια, Ἀθηνα κρείων i dr. (PWE s. v. Amulett).

⁷⁾ u svojoj HN

⁸⁾ Vidi ML, gdje su skupljeni spisi: Lit-hica (druga polovica IV. v. p. Kr.), Cyranides (druga polovica II. v. p. Kr.), Épitomé orphique, Pseudo-Hippocrate, Pseudo-Dioskorides, Socrate et Dénys, Michel Psellus (XI. v.), Méli-téniote i Damigéron. — Vidi još Lapidario del Rey Don Alfonso X.

nalazimo ga gotovo na svakoj strani arapskih literarnih produkata srednjeg vijeka, ono je sadržano u mnogim čarobnjačkim knjigama itd.

Čini se, da je to vjerovanje nastalo na temelju opažanja i promatranja osebina raznih metala i minerala. Znamo na pr. da magnet privlači čelik, da natrij i kalij mogu gorjeti u vodi, da turmalin grijanjem postaje električan, da magnezij gori i svijetli, a znamo također i za djelovanje raznih mineralnih voda u zdravstvenom pogledu (a to su već i stari narodi znali) itd. Takvo je zapažanje dovelo do uvjerenja, da izvjesni metali i minerali imaju u sebi neku moć, koju ostale stvari u prirodi nemaju. Vremenom se je to mišljenje proširivalo i produbljavalo, dovodilo u vezu s metafizičkim i tako nastade vjerovanje, da neki minerali mogu štiti od raznih neperilika i nedaća, koje ljudi svojim vlastitim silama ne mogu otkloniti.

I naše gnostičke gema zapravo su amuleti, koji čuvaju od bolesti, uroka, zlopoglede itd.¹⁰⁾ Da su one doista amuleti, dokazuje nam materijal, u kome su radene, likovi, koji su na njima prikazani i napisi na njima urezani.

Prije nego opišem gnostičke gema, koje su nađene na teritoriju bivše Jugoslavije, a sada se nalaze u zagrebačkom, splitskom, sarajevskom i beogradskom muzeju, reći ću nešto o nazivu i klasifikaciji tih tzv. gnostičkih gema.

Pokušaja, da se dade jedno zajedničko ime toj skupini tako različitih gema i da ih se nekako klasificira, bilo je više: da li su pojedinci u tome uspjeli ili nisu, to će se tokom našeg daljnjeg razmatranja moći uočiti.

II.

Danas je u literaturi uobičajen naziv za te gema abraxas-geme¹¹⁾, bez obzira na to, dolazi li ime Abraxas ili Abrasax na njima ili ne. U pojam tih abraxas-gema uklapaju se sve gema-amuleti, koje likovima i napisima pokazuju, da imaju magičku namjenu, bez obzira na vrijeme postanka, na ikonografiju i na njihov odnos prema gnosticizmu. Te su gema nazvane tim imenom samo radi toga, što na vrlo velikom dijelu tih gema dolazi urezano ime Abraxas. Taj naziv, dakako, nije ispravan: jer imamo mnoštvo gema, koje su očito magičkog karaktera i koje moramo ubrojiti među gema-amulete, a koje nemaju na sebi urezano ime Abraxas, a često se i tipološki razlikuju od onih gema, koje nose to ime. Matter¹²⁾ odbacuje naziv abraxas-geme i naziva sve te gema »gnostische Gemmen«. Dakako, ni taj naziv nije ispravan — barem za veliki dio tih gema — kako ćemo to kasnije vidjeti. Budući da su oba ta naziva previše skučena i ne mogu zahvatiti ogroman broj tih raznih gema, to sam držao, da je najbolje nazvati ih gema-amuleti: taj je naziv

⁹⁾ na pr. Andrija, biskup cezarejski (o. 560.), Rabanus Maurus, nadbiskup u Mainzu (786—856.).

¹⁰⁾ O amuletu vidi još u DSD s. v. Amuletum i Fascinum.

¹¹⁾ Takav je naziv ušao i u enciklopedije: KEKA s. v. Abraxas und Abracadabra, PWE s. v. Abraxas, DSD s. v. Abraxas. A isti taj naziv upotrebljava i FAG.

¹²⁾ CPG

adekvatan karakteru tih gema, a nije ni u kom slučaju preuzak, te se pod taj pojam mogu svrstati svi tipovi i vrste ovih gema.

Kako su, međutim, te gema pokazivale međusobno velikih razlika, to su neki pisci smatrali potrebnim, da ih nekako klasificiraju.

Capello¹²⁾ ih dijeli na basilidijanske, amuletske i talismanske.

Montfaucon¹³⁾ grupira te gema čisto sadržajno na:

- abraxase s pijetlovom glavom,
- abraxase s lavljom glavom ili lavljim tijelom,
- abraxase s figurom ili imenom Serapisa,
- abraxase s Izidom na lotosovom cvijetu,
- abraxase s Anubisom i skarabejem,
- abraxase s krilatim i beskrilnim likovima bogova,
- abraxase s napisima bez lika,
- abraxase s nerazjašnjivim simbolima i napisima.

Ta Montfauconova dioba nije potpuna, pa se vidi, da on još nije poznavao sve tipove tih gema.

Bellermann¹⁴⁾ ih dijeli na:

- I. Prave basilidijanske abraxase: pijetlova glava, dvije ruke sa simbolima, dvije zmijske noge. Simboli u rukama: bič, štit (sa ili bez napisa), vijenac (sa ili bez križa), kugle i predmeti slični kugli, sceptri, mačevi. Često uz ovu glavnu figuru još i naoružane ili klečeće figure. Uz to često napisi ili drugi tajni znaci.
- II. Abraxoide, koji više nisu basilidijanski. Na tim gemama nečestoaju neke karakteristike pravih abraxasa, na pr. pijetlova glava ili zmijske noge. Ili opet nema uopće na njima tipičnog lika, nego samo znaci i napisi upućuju na gnosticizam. Ili su opet glavne figure uzete iz egipatsko-poganske mitologije, a samo napisi upućuju na gnosticizam. Dijeli ih na ove podgrupe:
 - a) Likovi slični abraxasu.
 - b) Abraxoid-antropomorfi: ljudski likovi, koji kao na pr. Harpokrat drže prst na ustima.
 - c) Abraxoid-astroiti: nebeska tjelesa u liku životinja, osobito lava.
 - d) Abraxoid-Hnubiti: likovi zmija, često s napisima Hnubis, Hnumis.
 - e) Abraxoid-epigramiti: napisi bez likova.
- III. Abraxasteri, koji uopće više nisu gnostičkog podrijetla. Oni su najčešći. Sadržaj su im čisto poganski likovi. Dijeli ih na:
 - a) Abraxastro-idolite: s likom Izide, Horusa, Ozirisa, Serapisa, Remfana, Tifona, Hekate.
 - b) Abraxastro-prijapite: s obscenim prizorima.
 - c) Abraxastro-Anubite: Anubis s psećjom glavom.
 - d) Abraxastro-taumatite: sfinga, grifoni, majmuni i sl.
 - e) Abraxastro-ornitite: likovi ptica.

¹³⁾ KEKA

¹⁴⁾ BVGA

- f) Abraxastro-amfibijite: amfibije, krokodili, žabe, gušteri i sl.
- g) Abraxastro-ihrijite: ribe, delfini i sl.
- h) Abraxastro-skarabejite: kukci, škorpioni, raci i sl.
- i) Abraxastro-skolecite: crvi, koraljne životinje i sl.
- j) Abraxastro-abiotite: biljke, alat, oružje i nežive stvari.
- k) Abraxastro-poikilite: svi likovi do sada nespomenuti.
- l) Abraxastro-tipite: geme bez likova, samo matematske figure, znakovi i sl.

Čini se, da je ova Bellermannova podjela — između svih ostalih — najbolja i najsystematskija, jer sadržava u sebi uglavnom sve najrazličitije tipove gema-amuleta. Nešto bi se, dakako, moralo i tu nadopuniti. Jedino sami nazivi pojedinih grupa i podgrupa nisu ispravni i to radi toga, što je već temeljna podjela na geme čisto basilidijanskog, gnostičkog i negnostičkog podrijetla kriva.

Matter¹⁵⁾ je izvršio ovakvu podjelu:

1. Lik Abraxasa (pijetlova glava, zmijske noge) s jednostavnom ili nikakvom legendom.
2. Lik Abraxasa uz još druga gnostička božanstva.
3. Lik Abraxasa (najraširenija vrsta) s imenima: Jao, Adonai, Sabaoth, Michael, Gabriel, Ouriel, Anonoel, Raphael, Japtael itd.
4. Likovi perzijskih božanstava, osobito Mitre.
5. Likovi egipatskih božanstava: bog sunca Phre na kolima ili stojeći na lavu, likovi i imena Izida, Phtha, Neth, Athor, Thot, Horus, Anubis, Harpocrates (na lotosovoj čaški), Nil, Chnuphis, skarabeji itd.
6. Likovi grčkih božanstava i njihova imena, pa planeti: tako Venera, a osobito Hekata i Zeus.
7. Prizori putovanja kroz zvijezdani svijet do Amenti prema egipatskoj religiji, uzašašće pokojnika, pretvorenog u Ozirisa, na ledima krokodila ili lava pod vodstvom Anubisa.
8. Egipatski posljednji sud.
9. Prizori kulta i posvećenja.
10. Astrološka grupa.
11. Napisi i to:
 - a) bez simbolike na kamenu, željeznim, olovnim i srebrnim pločicama u grčkom, latinskom i koptskom jeziku,
 - b) sa simbolima, na pr. sa zmijom,
 - c) s likovima.

Ja se u klasifikaciji ovih gema nisam držao nijedne od gore navedenih podjela, nego sam uzeo čisto sadržajnu podjelu, prema likovima, koji su urezani na gemama. Takva mi se podjela činila najprirodnijom. Uostalom, sama klasifikacija nije ni tako važna. Ali kad bi se ipak morala napraviti neka klasifikacija, onda bi kombinirao Bellermannovu i Matterovu podjelu, gdje-

¹⁵⁾ HEP s. v. Abraxas.

gdje nešto izbacio, a gdjegdje opet spajao podgrupe i na taj bi način dobio donekle pregled preko raznih vrsta i tipova ovih gema.

Nakon ovog kratkog pregleda mogu preći na sam opis gnostičkih gema, nadenih na teritoriju bivše Jugoslavije.

III.

A) Lik na gemi: ljudski trup, pijetlova glava i zmijske noge

1. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 593. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 25×19 mm. (Tabla I. br. 1.)

Na aversu je lik: ljudski trup s pijetlovom glavom u lijevo¹⁶⁾ i nogama poput zmija. U uzdignutoj desnici drži bič, a u lijevici ovalni štit. U štitu je vertikalno urezano IAW. Na reversu teče u tri reda napis ΑΙΒΛΑ|ΝΑΘΑΝ|ΑΛΙΒΑ.

Publiciran u BD X, 1887. p. 188. (Bulić nije primijetio na štitu slova, nego veli: »uno scudo, su cui un oggetto«).

2. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 375. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 17×14 mm. (Tabla I. br. 2.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Publiciran u BD X, 1897. p. 49/50.

3. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 1217. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 14×11 mm. (Tabla I. br. 3.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Publiciran u BD XVII, 1894. p. 13.

4. **Zelenkasti jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 2345. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 13×11 mm. (Tabla I. br. 4.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Publiciran u BD XXXII, 1909. p. 76.

5. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 850. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 9×7 mm. (Tabla I. br. 5.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1., samo u desno. U lijevici drži bič, a u desnici ovalni štit, na kojem je urezano u dva horizontalna reda ΙΑ|Ω.

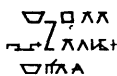
Publiciran u BD XI, 1888, p. 163. (Bulić nije pročitao na štitu ΙΑ|Ω, nego tvrdi »uno scudo, su cui A«).

¹⁶⁾ Budući da ove naše geme imaju magički karakter, a nisu određene za pečaćenje, to su one i pozitivno rezane. Zato ćemo mi u ovoj raspravi pojedinu stranu gema (lijevo, desno) označivati prema originalu, a ne prema odlivu,

po kojem su naše reprodukcije napravljene. Da te geme nisu služile za pečaćenje, osim njihova karaktera, dokazuje i to, što napisi na njima teku s lijeva u desno, a ne obratno.

6. **Zeleni jaspis** (intaglio), nalazište nepoznato. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 376. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obje strane. 23×17 mm. (Tabla I. br. 6.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1., samo u desno. U desnici drži bič, u lijevici okrugli štitić, parma, u kojem je urezano u dva horizontalna reda $\text{IA}|\omega$. Uokolo tog lika uz rub geme teče napis $\Lambda\text{HICHI}\text{OY}\omega\text{H}\text{I}\omega$. Ispod lika urezani su kabalistički znakovi

Na reversu je urezano u pet horizontalnih redova $\text{IAH}|\text{IEH}|\text{IEY}|\text{I}\omega\text{H}|\text{IH}\omega$. Publiciran u BD X, 1887. p. 50.

7. **Zeleni jaspis**¹⁷⁾ (intaglio), nađen u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 169. (127.). Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 15.5 × 14 mm. (Tabla I. br. 7.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Nije publiciran.

8. **Zeleni jaspis** (intaglio), nađen u Kostolcu u Srbiji. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 460. Ima oblik ovalne pločice nejednake debljine, gravirane s obje strane. 16.5 × 12.3 mm. (Tabla II. br. 10.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Nad štitićom je šesterokraka zvijezda. Ispod desne ruke nalaze se slova IA , a u sredini ispod nogu III . Na reversu teče napis u dva horizontalna reda $\text{AIBANA}|\text{ΘANAAIB}$.

Nije publiciran.

9. **Mrki jaspis** (intaglio), nađen u Kostolcu u Srbiji. Nalazi se u beogradskom muzeju kneza Pavla pod inv. br. 58. Ima oblik skoro okrugle pločice, gravirane s obje strane. 17×14 mm. (Tabla I. br. 8.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Nad štitićom, u visini glave nalazi se osmerokraka zvijezda, a isto se takva nalazi i između nogu. (Trećoj iznad glave, o kojoj govori Valtrović, nema traga). Na reversu teku po sredini vertikalno slova IAW .

Publiciran u ST g. 1889. p. 116.

10. **Sivi ahatski mrmor** i žutim prugama (intaglio), nađen u Srpskim Volarima blizu Prijedora. Nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obje strane. 29 × 25 mm. (Sl. 1.)

Sl. 1.

¹⁷⁾ Stručno utvrđenje materijala, u kome su rađene zagrebačke geme, zahvalju-

jem susretljivosti g. dra Josipa Poljaka.

Na aversu je lik: ljudski trup s nogama poput zmija i dvostrukom pije-
tlovom glavom. Između tih dviju glava je perjanica. Trup ima na sebi pre-
gačicu. Donji dio trupa između pregačice i repa ima križ. Trup ima dva
para ruku: gornji par drži po jednu zmiju i po jedan predmet kombiniran
iz trozuba i kerykeiona Φ , a donji par po jedan bodež i po jednu zmiju.
(Podsjeća nas to na attribute Hekatine). Ispod lika je jedna vrsta $\mu\acute{\alpha}\sigma\tau\omicron\varsigma$,
iz kojega izlazi zmija, savita u dvije spirale. $\mu\acute{\alpha}\sigma\tau\omicron\varsigma$ ima šiljak, iz kojeg
simetrično izlazi na svaku stranu po jedna grančica. Na reversu je u šest
horizontalnih redova napis $\text{IA}\omega\text{CA}|\text{BAW}|\epsilon\text{ICTPA}|\text{H}\Lambda|\text{AB PA}|\text{CA}\zeta$.

Publiciran u GMBH V, 1893. p. 551/552. i WMBH III, 1895. p. 528/529.
(Truhelka je vidio dvostruku pasju glavu, dok je to zapravo dvostruka pije-
tlova glava. On vidi uz »srcoliku« zdjelicu dvostruk vijenac, dok je to zmija.
 $\text{IA}\omega$ nije — kako najprije tvrdi — ime egipatskog boga. Čitanje mu je
ispravno: mjesto korumpiranog ϵ u trećem redu mora stajati Θ , dakle
 $\text{CABAW}\Theta = \text{Sabaoth}$. $\text{ICTPAH}\Lambda$ u trećem i četvrtom redu je zapravo
 $\text{ICPAH}\Lambda$ (gdje je $\text{H} = \overline{\eta}$ u jednoj kasnijoj formi).

11. A h a t (intaglio), naden u Logavini kod Sarajeva. Nalazi se u riznici
stare pravoslavne crkve u Sarajevu. Ima oblik ovalne pločice, gravirane
s obe strane. 33×25 mm. (Sl. 2.)

Sl. 2.

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. samo u desno. U desnoj ruci drži
bič, u lijevoj mali okrugli štit, parma. Kod desne noge urezano je AB ,
kod desne ruke PAC , a kod lijeve ruke AZ , dok je ispod nogu napis IAW .

Na reversu je u četiri horizontalna reda $\text{ABPA}|\text{CAZ}|\text{AIAWE}|\text{ADWNE}$.

Publiciran u GMBH VII, 1895. p. 215/216. i WMBH V, 1897. p. 344/345.
(Čini se, da četvrti red reversa nije $\overline{\text{AIAWE}}$, kako Truhelka publicira, nego
 AIAWE Eloë. — »Kakim je putem ta mistika s istoka došla u Bosnu, to se
ne može ustanoviti, no moglo bi biti, da je ovamo donesena istim putem kao
i istočnjačko bogumilstvo, a možda baš i zajedno s njime«.)

B) Lik na gemi: Hermanubis

12. Sivi jaspis (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom
muzeju u Splitu pod inv. br. 1321. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe
strane. 16×12 mm. (Tabla II. br. 11.)

Na aversu je lik golog muškarca s psećjom (šakalovom) glavom u lijevo, obučenog samo u pregačicu oko bokova. Na pruženoj lijevici drži neku pticu raskriljenih krila, vjerojatno pijetla, a desnicom drži kerykeion. S obe strane lika je napis COVMAPTAC.

Na reversu je u jednom horizontalnom redu napis IAW.

Publiciran u BD XIX, 1896. p. 28.

13. Zeleni jaspis (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 863. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 15×11 mm. (Tabla II. br. 12.).

Na aversu je lik: ljudski trup s psećjom (šakalovom) glavom, obučen u tuniku i opasan. U lijevici drži neki neodređeni predmet u obliku rašlje λ (možda shematizirana kesa), a u desnici predmet oblika ϕ (valjda kerykeion). Uz dugački vrat nalazi se urezano slovo I, uz lijevu nogu A, a uz desnu ω (= IAO). Na reversu je urezano u jednom horizontalnom redu NHΔ.

Publiciran u BD X, 1887. p. 164. (Bulić, međutim nije uočio, da lik nema pijetlovu glavu, nego psečju. On veli »con testa da gallo«. Zatim je na aversu pročitao IEA, a zapravo je urezano IAO).

14. Zeleni jaspis (intaglio), naden na Moravi u okolici Karanovca (?). Nalazi se u beogradskom muzeju kneza Pavla pod inv. br. 59. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 34×29 mm. (Tabla II. br. 13.).

Na aversu je centralna figura goli lik Anubisa sa šakalovom glavom. U desnici ima bič. Okrenut je u desno prema velikoj uspravljenoj zmiji. Lijevicom se naslonio na krater, koji stoji na tronošcu. Ispod tronošca je krug s križem \otimes . Ispod svega leži u horizontalnom položaju sidro. S jedne strane kratera vertikalno su urezana slova IW ϕ , a s druge strane opet vertikalno AWW. Na reversu stoji na horizontalnoj crti lik Hekate, obučen u hiton, opasan oko pojasa. Ona ima tri noge i tri glave, a na svakoj glavi po jedan križ. Tijelo ima tri para ruku: donji par drži po jednu baklju, spuštenu prema zemlji, srednji par po jedan uzdignuti bič, a gornji par po jedan podignuti bodež. S lijeve i desne njezine strane uz noge nalazi se u dva reda napis $\Delta A \text{Ϟ} NA$

$\text{Ϟ} EN \text{Ϟ} OC$

Publiciran u ST g. 1889. p. 116/117.

C. Lik na gemi: goli muškarac

15. Kremen prozirac (intaglio), naden u Ključu u Bosni. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 240. (129.). Ima oblik bikonveksne leće: jedna konveksna površina je gravirana, a druga negravirana površina je malo spljoštena. 18×13.2 mm. (Tabla I. br. 9).

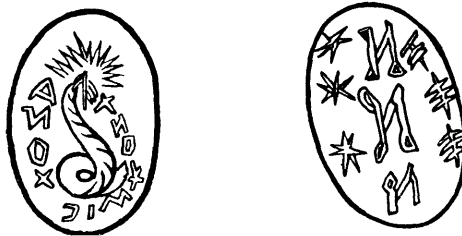
Na aversu je figura golog muskuloznog mladića, u lijevo. U desnici drži horizontalno bodež, a u lijevici koplje. Iznad glave je napis IAO. Ispod nogu $\text{ABANAN}\text{Θ}\text{ANANBA}$. Između nogu vertikalno $\text{ABPA}\text{CA}\text{Z}$. Iznad desne ruke AIHWVOA . Ispod desne ruke $\text{HY}\text{Ϟ}\text{Y}\text{O}$. S obe strane vrata IE-OY

Iznad lijeve ruke ΑΕΗΙΩΥΥ. Ispod lijeve ruke ΟΙΩΕΔΥΥΙ. Vertikalno kod sjekire ΡΗΡ.

Gema nije publicirana.

D. Lik na gemi: zmija

16. Mliječni opal (intaglio), nađen u Dalmaciji, mjesto nepoznato. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 115. Ima oblik bikonveksne leće, gravirane s obe strane. 11 × 8 mm. (Sl. 3.).

Sl. 3.

Na aversu je zmija (s lavljom glavom?) u desno, rep je savinut u spiralu. Oko glave aureola radialnih zraka. S njene lijeve strane urezano je vertikalno ΑΝΩΧ, a s desne strane vertikalno i ispod repa ΗΝΩΥΜΙΣ. Na reversu je urezano vertikalno desno ≡≡ u sredini Ḷ Ḷ lijevo *

≡≡	Ḷ Ḷ Ḷ Ḷ	*
≡≡		*

Gema nije publicirana.

E. Gema bez lika, samo s napisom

17. Lapis lazuli¹⁸⁾ (intaglio), nalazište nepoznato. Nalazi se u beogradskom muzeju kneza Pavla pod inv. br. 40. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 20 × 16 mm. (Sl. 4.)

Sl. 4.

Na aversu je horizontalno urezana tabula ansata, a na njoj su slova ḶΝΟΗΙΙ ḶΙΗΙΑΓΗΙ.

Nije publiciran.

18. Nicolo (intaglio), nađen u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 354. (Sl. 5.) Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 10 × 8 mm. Sačuvano je nešto preko polovice gema.

¹⁸⁾ Prema obavještenju g. dra Miodraga Grbića iz Beograda.

Na aversu je u tri horizontalna reda manjkav napis: (IAQ)
 (Π\)/CTIC
 (AY)ΛOC

Publiciran u BD X, 1887. p. 48. (Bulić u prvom redu nije zapazio dio slova ω J, a u drugom redu je mislio, da stoji I, dok je to zapravo jedan krak od u ili y (V ili Y).

Sl. 5.

19. Zeleni jaspis (intaglio), nađen u Ninu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 2070. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 15 × 10 mm. (Tabla II. br. 14.)

Na aversu su urezane u tri reda riječi

I	A	W			
C	A	B	A	W	(E)
A	Δ	W	N	(E)	

Na rubovima aversa urezano je ΔΡΕΙΑΚΡ(ΑΜ)ΜΑΧ

Na reversu je urezano u četiri reda

Θ	A	N	A	Λ	B	A
M	I	X	A	H	Λ	
B	E	Λ	O	X		
A	B	Λ	A	N	A	

Publiciran u BD XXVII, 1905. p. 162.

F. Lik na gemi: lav.

20. S m a r a g d (intaglio), nađen u Solinu. Izgubljen. Ima oblik ovalan, konkavno-konveksan. Obe su plohe gravirane. 19 × 14 mm.

Na konkavnoj je površini urezan napis:

Λ	A	I	Λ	A	N		
A	B	P	A	C	A	E	
C	E	M	E	C	I	A	A
M	Ψ						

Na konveksnoj je površini urezan lik lava u lijevo.

Publiciran u BD XLIV 1921. p. 37. (»Le lettere della terza riga potrebbbero forse significare »cieli della pace« poichè CEME significa »i cieli« CEMECIAAM »cieli della pace«.)

IV.

Jedan od najčešćih kamena za geme kod nas¹⁹⁾ je j a s p i s. On ima, prema vjerovanju, veliku magičnu moć. Plinije²⁰⁾ veli za nj: totus vero oriens

¹⁹⁾ a i u svim ostalim zbirkama. Vidi BTT p. 256: ... auch in den Sammlungen zu

den gewöhnlichsten Gemmensteinen gehört.
²⁰⁾ HN XXXVII, 118.

pro amuletto gestare eas traditur..... libet obiter vanitatem Magicam hic quoque coarguere quoniam hanc utilem esse contionantibus prodiderunt. U didaktičkom eposu *περι λίθων* iz druge polovice IV. v. p. Kr. kaže se (stih 264. ss), da jaspis, koji ima boju proljeća, nosi suhoj zemlji kišu. U Neche-sonis et Petosiridis fragmenta²¹⁾ traži se za Chnum-amulete zeleni jaspis. Liječnik Marcellus Empiricus u IV. v. traži također jaspis za te amulete. (Jedino Pseudo-Hermes traži za njih ahat.) O jaspisu kao o magičkom kamenu govore gotovo svi lapidariji, što ih je publicirao de Mély. Prema Furtwängleru²²⁾ jaspis (žuti i zeleni), pa heliotrop, hematit, lapis lazuli i magnetski kamen bili su mnogo upotrebljavani u kasnijoj carskoj dobi, ponajviše u magičke svrhe.

Lapis lazuli²³⁾ je vrlo čest materijal za geme.²⁴⁾ Dakako, da i on služi u magičke svrhe, a o tom nam opet svjedoče lapidariji, izdani od de Mélya.

Nicolo²⁵⁾ se već od prvog vijeka pr. Kr. upotrebljava za geme. U kasnije carsko rimsko doba je moda, da su mu rubovi ukošeni. Mélyevi ga lapidariji spominju kao magički kamen.

Opal²⁶⁾ je dosta rijedak. U spomenutom didaktičkom eposu *περι λίθων* (stih 279. ss.) kaže se za opal, da liječi oči. I Mélyevi lapidariji ga spominju kao magički kamen.

Ahat²⁷⁾ je mnogo služio za amulete. I Plinije spominje njegova izvanredna svojstva: koristi kod ujeda pauka i škorpiona²⁸⁾, dobar je za oči²⁹⁾, stišava žed³⁰⁾, umiruje oluje³¹⁾ itd. A spominju ga mnogo i navedeni antikni i sredovječni lapidariji Mélyevi.

Kremen prozirac (kristal) nije tako čest materijal za geme³²⁾. Plinije ga spominje³³⁾, ali ne kao magički kamen. Zato o njem kao takvom dosta govore Mélyevi lapidariji. Epos *περι λίθων* (stih 170. ss.) spominje neka njegova svojstva: liječi bolesne bubrege itd. Ako netko ude u hram s kristalom u ruci, njegovu će molbu svako božanstvo uslišati³⁴⁾.

²¹⁾ ed. Ries u Philologus Suppltd 6.

²²⁾ FAG p. 361.

²³⁾ = antikni sapphirus, BTT p. 274.

²⁴⁾ l. c: ganz ausserordentlich häufig in griechischen und römischen Gemmen...

²⁵⁾ = antikni sardoniks, FAG p. 392.

²⁶⁾ BTT p. 245/246: In den Gemmensammlungen sind geschnittene Opale sehr selten; es ist begreiflich, dass ein Stein, dessen Hauptreiz auf seinem wunderbaren Farbenspiel beruht, in der Regel nicht durch Schnitt entsteht wurde.

²⁷⁾ BTT p. 261.

²⁸⁾ HN XXXVII, 139.

²⁹⁾ HN XXXVII, 140.

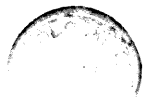
³⁰⁾ HN XXXVII, 141.

³¹⁾ HN XXXVII, 142.

³²⁾ BTT p. 250: Zu Ringsteinen resp. Gemmen ist er verhältnismässig selten verarbeitet worden, obgleich es in unsern Sammlungen nicht an zum Teil sehr schönen derartigen Exemplaren fehlt.

³³⁾ HN XXXV, 28.

³⁴⁾ Iz srednjeg vijeka postoji ova arapska priča: Neki je vezir napravio iz kristala zrcalo i kad je šah u nj pogledao, ležala je pred njim otvorena knjiga sudbine sedam svjetova, koja je bila sedam puta zapečaćena Dschami, Sâlâman i Absel).

Smaragd su u antici vrlo mnogo cijenili radi ugodne tamno-zelene boje. (Kamen u Polikratovom prstenu.) Međutim, intagli smaragda su razmjerno rijetki. U rimsko carsko doba upotrebljava se osobito kao ženski ukras^{34a)}. O njegovoj čarobnoj moći mnogo se je u antici pričalo^{34b)}, a ta se tradicija nastavlja i kasnije u srednjem vijeku^{34c)}.

Sve, što smo ovdje spomenuli o materijalu, u kome su naše geme radene, dokazuje nam već donekle, da su naše geme zapravo samo amuleti. Kod toga nas ne treba smetati jedna primjedba, koju je stavio Bellermann u svom citiranom djelu. Govoreći o abraxas-gemama (koje on, dakako, smatra produktima gnosticizma) tvrdi, da u pogledu materijala tih abraxas-gema moramo očekivati materijal sirski, maloazijski i egipatski tj. na pr. jaspis, oniks, magnetski kmen, heliotrop.³⁵⁾ Kao sumnjivi materijal za te geme spominje među ostalim i kristal. Međutim, znanje Bellermannovo o upotrebi materijala mogli smo već razabrati iz bilj. 35. Prema tome, već tu možemo njegovu tvrdnju o kristalu staviti u sumnju. A onda, kad bi on i doista dovoljno poznao sav materijal, ta bi njegova tvrdnja mogla stajati tek onda, kad bi dokazao, da su tzv. abraxas-geme doista gnostički produkt i da prema tome možemo očekivati samo sirski, maloazijski i egipatski materijal. A konačno, zašto se kristal kao materijal za amulete ne bi mogao upotrebljavati, kad smo već gore spomenuli razne antikne tradicije o njegovoj magičkoj moći? Neznanje Bellermannovo o tome moramo pripisati rjedoj upotrebi tog materijala.

V.

U prvom bi redu htjeli u ovoj raspravi odgovoriti na pitanje: jesu li ove naše i njima slične geme gnostičkog porijekla, kako se to danas u literaturi govori, ili nisu. Odnosno, možemo li i u kojem smislu dovesti pojavu tih gema u vezu s pojavom gnosticizma.

Da odgovorimo na to pitanje, treba razmotriti najprije razna imena i riječi, koje se javljaju na tim gemama, a zatim i same likove, koji su na njima prikazani. Nakon što razmotrimo te dvije stvari, bit ćemo već bliže odgovoru na naše pitanje. Da promotrimo sada porijeklo raznih imena i riječi, koje nam dolaze na našim gemama.

Sva su imena i napisi na našim gemama, jednako kao i na ostalim t. zv. gnostičkim gemama — osim rijetkih izuzetaka — pisana grčki. F. Henkel³⁶⁾

^{34a)} BTT p. 241/242.

^{34b)} FAG III. p. 594.

^{34c)} Rabanus Maurus tvrdi, da smaragd čuva u sebi snagu vjere u borbi protiv neprijatelja.

³⁵⁾ Za heliotrop tvrdi Furtwängler, najbolji poznavalac gema, u »Neue Fälschungen von Antiken«, 1899. p. 56: ...eine der Spätzeit charakteristische Steinart... Tu istu tvrdnju ponavlja

u FAG p. 359. ss. BVGA p. 5. tvrdi: ...die Periode des Abraxasschneidens nicht lange dauerte... Prema tome bi i heliotrop bio kratkog vijeka. Stvar je, međutim, obratna. On je baš tipičan za to krasno carsko doba. — O upotrebi kristala vidi opet bilj. 33.

³⁶⁾ u Die römischen Fingerringe der Rheinlande, Berlin 1913. p. 326.

kaže, doduše, govoreći o grčkim napisima na rimskom prstenju i gemama: »... im dritten Jahrhundert, dem die Ringe und Gemmen mit griechischen Aufschriften ohne jeder Ausnahme — soweit sie nicht etwa noch jünger sind — angehören...«, ali se i on sam demantira nekoliko redaka prije: »Noch am Ende der römischen Republik waren die in Rom wie im übrigen Italien tätigen Gemmenschneider fast ausschliesslich geborene Griechen, und dieser Zustand ist wohl auch in den nächsten Jahrhunderten nicht wesentlich geändert worden.« Prema tome, ovako od njega postavljenu granicu ne možemo tako rigorozno shvatit.

Ime, koje se najčešće javlja na tim gemama, je ABRAXAS (dolazi možda još i češće u varijanti ABRASAX). Ono se pokušavalo tumačiti na razne načine. Mnogi ga izvode iz broja 365 (zbroy slova te riječi iznosi, naime, prema brojčanoj vrijednosti grčkih slova toliko). Irenej kaže³⁷⁾, da u gnostičkoj kozmogoniji Basilidesa postoji 365 nebesa, a na čelu svih tih nebesa da je Abraxas. Pa dalje kaže: esse autem principem illorum Ἀβράξας, et propter hoc trecentos sexaginta quinque numeros habere in se. Ovo isto mišljenje zastupaju onda i Hipolit, Jeronim i Augustin. Njima se pridružuju u novije vrijeme neki naučenjaci, kao na pr. Neander³⁸⁾, pa Gieseler³⁹⁾ i drugi.

Drugi naučenjaci traže tumačenje te riječi etimološkim putem. G. Wendalin⁴⁰⁾ vidi u imenu Abrasax akrostih: A = aba (otac), B = ben (sin), P = ruah (duh), A = (h) a kadoš (sveti), Σ = σωτηρία. A = ἀπό, Ξ = ξόλου. Passeri⁴¹⁾ tvrdi, da je Abraxas = Nil, Νεῖλος (ν = 50, ε = 5, ι = 10, λ = 30, ο = 70, σ = 200, što sve zajedno iznosi 365). Prema tome (p. 175.) »ΝΕΙΛΟΣ eundem numerum conflatur« kao i Abraxas, jer i kod ovog imena zbroj brojčanih vrijednosti slova iznosi 365 (α = 1, β = 2, ρ = 100. α = 1, σ = 200, α = 1, = 60⁴²⁾). Argumenat za tu tvrdnju mu je jedan intaglio u crvenom jaspisu: bradati Nil sjedeći, s rogom obilja u desnici, sa sistrumom u lijevici, a naokolo je napis: IAO - ABRAZA - IA - OIE. Münter⁴³⁾ tumači ovu riječ prema koptskom beri-schadje (memfit.) ili beree-sad-ji (sahit.), što bi značilo λόγος καιρός. Bellermann⁴⁴⁾ je tumači prema egipatskim riječima Abrak i sax = blagoslovljena, kao sveta poštivana riječ. Tu ujedno upozorava na Genes. 41, 43, gdje se na nalog faraonov s Josipovih kola izgovora riječ: abrek = klek-

³⁷⁾ u Contra haereses lib. I. c. XXIV. 7.

³⁸⁾ u Gen. Entw. d. gnost. Systeme, 1818.

³⁹⁾ u Stud. u. Kritik, 1830.

⁴⁰⁾ u jednom pismu iz g. 1655. u Misc. Chiflet, Antwerpen 1657., VI, 59. 112.

⁴¹⁾ u Tesauro gemmarum antiqu. astriferarum, Florent. 1750. Dissertatio VI. Nilus Abraxeus.

⁴²⁾ Bellerman u BVGA p. 41., spominje još jedno brojčano tumačenje imena, koje dolazi na tim gemama: Μειθραξ ima istu

brojčanu vrijednost kao i Abraxas, pa se prema tome u abraxas-geme mogu ubrojiti i geme s imenom Μειθραξ. Međutim, Bellermann ne pristaje uz to brojčano tumačenje. Istu komparaciju izvodi i J. Gurlitt, Über die Gemmenkunde, Magdeburg 1789., kad na str. 28.—32. govori o abraxas-gemama.

⁴³⁾ u Vers. über die kirchl. Alterth. d. Gnostiker, Anspach 1790.

⁴⁴⁾ u BVGA I, 49.

nite⁴⁵). Bellermann nikako ne pristaje uz brojčano tumačenje imena. Geiger⁴⁶) tumači riječ prema židovskom beraka, odnosno s članom (h)a beraka = blagoslov⁴⁷). Barzilai⁴⁸) uzima u pomoć poznatu kabalističku molitvu Anà-Behòah, koja se pripisuje rabi Nehunia Ben-Akani, a u kojoj se moli Boga za oslobođenje i uzvišenje židovskog naroda. Prvi stih njezin ima slova, iz kojih da je sastavljena riječ ABRAKD (koja se često javlja uz riječ Abraxas) t. j. Anà-Behòah — ghedula D — jemine K — tati R — scrur A⁴⁹). Njemu je očito, da su abraxas-geme židovskog porijekla (p. 8.). Sama mu je riječ Abra (= ala) — cad (= coetus, caterva, societas) = »la categoria degli alati« (p. 13.). Beausobre⁵⁰) izvodi riječ od ἀβρός (= lijepi) i σώω (= σώζω — spasiti) t. j. lijepi spasitelj.

Interesantno je mišljenje Eislerovo⁵¹): »arba k'se hebr. = die vier (scil. ζῷα) des Thrones, die Boll, Zur Offenbarung des Johannes, Stoicheia I., Leipzig, 1914, 37 als die vier κέντρα des Tierkreises erwiesen hat... Der Name gehört also zur Merkabahmystik, der Auslegung der Thronvision des Hezekiel, Das Gnostische daran ist, dass die 4 Tiere zusammen den Gott bilden, ähnlich dem polymorphen mithräischen Chronos.«

Mnoga su, dakako, od ovih tumačenja fantastična, a osobito Wendalinovo i Barzilaievo. Eislerovo je tumačenje dosta privlačivo, ali ga ne bih mogao prihvatiti. U prvom redu original je Apokalipse pisan grčkim jezikom, pa je nevjerovatno, da bi hebrejski prijevod izvjesnog mjesta Apokalipse mogao dobiti prvenstvo pred grčkim jezikom, koji je onda kao κοινή bio vrlo proširen i kojim se vrlo mnogo govorilo. Ali kad bi i to pretpostavili, preostalo bi da riješimo još jedno pitanje: kako to, da se ta četiri bića iz Apokalipse⁵²) ne javljaju na tzv. gnostičkim gemama nikada zajedno, sjedinjena u jednom liku, kad već sama riječ označuje četiri životinje? I onda: vol i orao, koji leti (tj. vjerojatno s raskriljenim krilima), koliko je meni poznato, uopće se nikad ne javljaju na tim gemama. Najrealnije je tumačenje Geigerovo i može ga se sasvim lijepo prihvatiti. Hebrejski (h)a beraka znači blagoslov, sreća, zdravlje, spas, i sl. A taj bi naziv točno odgovarao namjeni i svrsi naših gema, a i ostalih sličnih amuleta i talismana, na kojima se to ime javlja.

Osim na gemama javlja se to ime i na raznim magičnim papirosima⁵³). Nalazimo ga i na tabellae defixionum na pr. u obliku ΔΒΡΑΧ⁵⁴). Jedna takva

⁴⁵) LLHC p. 4. inf. abs. chald. pro imperat. flectite genua! Al. e lingua aegypt. deriv., ut signif.: caput demittite!

⁴⁶) u Abraxas u. Elxai, Ztschr. f. Morgenl. G. XVIII, 1864.

⁴⁷) LLHC p. 57. benedictio; prosperitas, salus; beneficium; munus, donum.

⁴⁸) u BA

⁴⁹) Taj prvi stih prevodi Barzilai: »Deh! (o Dio) colla potenza della magna tua destra, libera la (nazione) cativa.«

⁵⁰) u Histoire de Maniché, Amsterdam 1739.

⁵¹) u DAM p. 42. bilj. 5.

⁵²) Ap. 4, 6—7: ... τὸ πρῶτον ὅμοιον λέοντι... τὸ δεύτερον... ὅμοιον μόσχῳ... τὸ τρίτον... ἔχων τὸ πρόσωπον ὡς ἀνθρώπου... τὸ τέταρτον... ὅμοιον ἀετῷ πετομένῳ.

⁵³) na pr. WEG nr. 34.

⁵⁴) u EE vol. V. Roma 1884.

olovna pločica nepoznate provenijence⁵⁵) ima na reversu riječi ABPACAC
 a na aversu OINΘAPAIA
 ΘAMΘYAY
 IAΩ

Jedna slična pločica⁵⁶) ima na aversu tipičan lik s pijetlovom glavom i zmij-
 skim nogama s napisom IAΩ. a na reversu ABPA|SAX.

IAO⁵⁷) smatraju neki formom riječi Jahu (ne Jehovah!). Tu da su riječ,
 nehebrejsku i nesemitsku, preuzeli Židovi i prema njoj stvorili hebrejski
 Jahve. Prema tvrđnji Haasea⁵⁸) ta riječ dolazi često već u egipatskoj mrtvač-
 koj knjizi. Na Mojsijevom kabalističkom amuletu⁵⁹) nalazimo ispisano Ja Ia
 Jahu, a ta forma podsjeća mnogo na slične formule, koje nalazimo na raznim
 amuletima *l z l z l z ω*. Starije mišljenje (tj. da Jao derivira od Jahve) zastu-
 pali su na pr. Baudissin, Buresch i dr. Suprotno mišljenje (tj. da Jao deri-
 vira od Jahu) zastupali su već nekada na pr. Stickel i Dieterich. Da je ovo
 posljednje mišljenje ispravno, dokazuje i Jeronim⁶⁰), koji kaže: Nomen do-
 mini apud Hebraeos quatuor litterarum est, Jod He Vau He, quod proprie
 dei vocabulum sonat et legi potest Jaho, et Hebraei ἄρρητον, id est ineffabile,
 opinantur. To ime dolazi osim u ovoj običnoj formi još u formi *ιαω*⁶¹) od-
 nosno *ιαηω*. Kadkada dolazi i u obliku palindroma *ιαωαι*. Ime Jao spominje prvi
 Diodor⁶²), a onda kasnije vrlo mnogo crkveni pisci Irenej, Klement Aleksan-
 drinski, Origen i dr. Kod Valentina se *Ἰαω* spominje kao stvoritelj Horusa
 (Ἰροϋς)⁶³). Važna je uz to i vijest Macrobiusa⁶⁴): huius oraculi (sc. oraculum
 Apollinis) vim, numinis nominisque interepretationem, qua Liber patet et
 Sol *Ἰαω* significatur... Kako se vidi, ime Jao gubi specifično židovsko obi-
 lježje i prelazi u razne religijske sisteme, misterije i sl. Dakako, da su tome
 mnogo doprinijele izvjesne sličnosti u židovskom i u nekim poganskim kultu-
 vima na pr. Jao Sabaoth — Jovis Sabazios, *Ἰαω* — Evoe, svečanost sjenica —
 Dionizije itd. Osim na gemama spominje se to ime i na mnogim tabellae de-
 fixationum iz Sirije, Cipra, Italije, Afrike⁶⁵). Nalazimo ga i na raznim filakte-
 rijima, pa čak i na kršćanskim amuletima. Na jednom kućnom blagoslovu iz
 5. v. p. Kr.⁶⁶) moli se: Ἀδωναί Ἰαω Σαβαώθ, Μιχαηλ, Ἰησοῦ χριστέ, βοήθη ἡμῖν καὶ
 τούτῳ ὄλω. Ἀμήν. Javlja se zatim i u raznim magičkim spisima, samo ga nema
 — u židovskim magičnim spisima. To ime, kad je tokom vremena izgubilo
 svoje primarno značenje božanstva, zaostalo je u magiji kao riječ, koja ima

⁵⁵) KAIR p. 157. nr. 6.

⁵⁶) o. c. p. 137.

⁵⁷) PWE s. v. Jao.

⁵⁸) u Ztschr. f. neutest. Wiss. 1915, 95ss.,
 vidi DAM p. 39. bilj. 1.

⁵⁹) kod Fabricius, Cod. pseudep. II, 119.

⁶⁰) u Psalm. VIII., vidi Migne, LXXVI,
 838A.

⁶¹) na jednoj gemi, vidi Drexler, Der Cul-
 tus d. ägypt. Gottheiten, Leipzig 1895.
 Anm. 54.

⁶²) I, 94, 2.

⁶³) DA p. 22.

⁶⁴) I, 18, 20.

⁶⁵) na pr. WEG nr. 60., pa WAF p. 7. nr.
 2. (iz Puteoli, II./III. v. p. Kr.), p. 3.
 nr. 15., p. 14. nr. 4. (iz blizine rimske
 Kartage, III. v. p. Kr. u obliku Ἰωνω),
 p. 16., 18., 22. i 25. (iz rimskog Hadru-
 metuma, III. v. p. Kr.).

⁶⁶) Oxyrh. Pap. 1152., ed. Grenfell-Hunt.
 VIII, 253.

izvjesnu nadprirodnu moć. Tako kaže na pr. Tertulijan⁶⁷): ...Horos... importunae filiae occurrisset, ut etiam in clamaverit in eam Jao, quasi: Porro Quirites. Slično se govori i u leydenskoj magičnoj knjizi⁶⁸): θεός ἔφη. Ἴαω και πάντα ἐτάθη⁶⁹). Moje je mišljenje, da je ime IAΩ na našim gemama samo jedna varijanta apokaliptičke rečenice ἐγώ εἰμι τὸ ἄλφα και τὸ ὦ. Prema tome IAΩ nije ime ni simbol za Boga, nego je ono ovdje na našim i sličnim gemama jedna od onih magičnih riječi, kakva je i abraxas i mnoge druge, koje se ubrajaju u tzv. ἐφέσια γράμματα⁷⁰).

Riječ AIAWE je bez sumnje hebrejskog porijekla. Ona je hebrejska riječ 'elôhâi = Bog moj. α se i u današnjem pučkom (ἡ δημοτική) grčkom jeziku izgovara kao e, kao što se je vjerojatno i u onodobnom grčkom pučkom govoru (κοινή izgovarao⁷¹). Prvi je e neznanjem majstora, koji je rezao gemu, napisan kao ai tj. etimološki (što u konkretnom slučaju nije bilo ispravno) dok je drugi pisan fonetski⁷²).

Riječ AΔWNE je također nesumnjivo hebrejskog porijekla. Dolazi od riječi 'adhônâi = Gospodin moj. Završni je ai opet pisan na našoj gemi fonetski tj. kao e. Ta se riječ javlja također i na magičkim papirosima i na tabellae defixionum⁷³).

⁶⁷) Adv. Valent. 14.

⁶⁸) DA 19,97.

⁶⁹) HIM spominje jedan magički recept p. 523. nr. 167.: Ἄλλο πρὸς ποδάγραν και πᾶν ῥεῦμα Ἱερὰν βοτάνην... και λαβὼν τὴν ῥίζαν λέγε ἑρκίζω σε κατὰ τῶν ἀγίων ὀνομάτων Ἰαὼθ Σαβαώθ Ἄθωνα Ἐλωί.

⁷⁰) Kako se tvrdokorno održavaju ovakve i slične magičke formule, pokazuju nam na pr. i neki stavci iz glagolskog rukopisa 17. vijeka Exorcismi contra aëris tempestates (Vidi Rudolf Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige, u Zborniku za nar. život i običaje južnih Slavena, knj. XV. Zagreb 1900.), gdje se kaže: ... alfa + jota... (p. 143.), a to nije ništa drugo, nego li' ostatak od ιαω, koje je opet nastalo od αω.

⁷¹) Lingviste nisu u tom pogledu jednoglasni. Neki misle, da je današnji izgovor grčkog jezika identičan sa starim izgovorom, dok su drugi protivnog mišljenja, tj. oni pretpostavljaju izvjesne razvojne faze u pogledu izgovora pojedinih konzonanata, vokala i dvoglasa, koje su onda faze dovele do današnjeg izgovora. Prema Brugmann,

Griechische Grammatik, IV. izd., München 1913., prelaz α u ε odnosno η u izgovoru ne vidimo na antičkim napisima prije 2. vijeka p. Kr., dok se na maloazijskima javlja ranije, a na egiptatskim papirosima pojedinačno već oko 150. pr. Kr. Prema tome, u doba, u koje padaju naše gеме, već se je α izgovaralo kao ε, a to nam dokazuje i naša gema br. 11.

⁷²) U obliku ἸΙλ javlja se na olovnoj pločici iz Puteoli (II./III. v. p. Kr.) u WAF p. 7 nr. 2. U obliku jeloim javlja se u jednom našem glagolskom spomeniku negdje iz početka 18. vijeka (Vidi Strohal, o. c. p. 311.): V ime + oca + i sina + i duha + svetoga! Agios + o teos + atanatos + soter + sabao + adonaj + jemanuel + jeloim + omozijon + jeova + tetamagraton + Isus + Karst + početak + i dospitak + jakost + mudrost + mešijaš + svemogućí + otkupitelj + prilika + očina + studenac života + kruh nebeski + u ime + oca + i sina + i duha + svetoga, + amen + + +.

CABAΘΘ = hebr. pl. zebaoth (od sing. zaba' = agmen, exercitus) na pr. 'elohim zebaoth Deus agminum coelestium⁷⁴). Osim na gemama nalazimo tu riječ i na raznim magičkim papirošima iz II./III. v. p. Kr.⁷⁵). Kraus spominje⁷⁶) jednu takvu interesantnu srebrnu tabellu defixionum, koje je tekst ovaj: ia ia ia i Sabaoth — adonai Ab||lana thanalba Acra — Machamari S|jemesilam Sesengem — Barphara|nges io io servate — Lucio]lum quem peperit Leib — ia mater] ab omni periculo —] Acheilon a serva — Luciolum si — ve Mercussam.

EICTPHA je također hebrejskog porijekla. Isra'el = hebr. pugnator Dei⁷⁴).

MIXAHA = hebr. Mihha'el⁷⁴) quis est Deo similis, na pr. za arkandele. Ta riječ dolazi i na tabellae defixionum⁷⁷).

Ime ANOX se odnosi na egipatsko božanstvo Anoukis (u grčkoj transkripciji) odn. Anoukit⁷⁸). Ona je uz Sati (koja se identificira s Herom⁷⁹) druga žena i pratilica boga Khnouma odn. Chnumisa i identificira se s Hestiom⁸⁰). Obično se prikazuje kao žena s visokom krunom od perja na glavi. Poštuje se kao božica katarakta. Njeno se ime javlja i na nekim magičkim papirošima. Wessely⁸¹) donosi ovaj recept: λέγε τὸν λόγον ανοκ ανουπ ανοκ ουσιρ (Osiris!) ψηη ανοκ ωσωθ σωρων ουιερ ανοκ πεουσιρε πιετασητ ταχο

Da se riječ ANOX doista i odnosi na Anoukis, dokazom je to, što se na istoj gemi čita i ime XNOYMIC (a to je grčka transkripcija egipatskog Chnum). On je bog plodnosti i stvaranja⁸²). (Kasnije je prešao i u gnosticizam, gdje se spominje kao jedan od eona⁸³). Svakako, njegovo se ime nalazi već na egipatskim skarabejima, koji su se davali mumijama kao amuleti⁸⁴). Neki su naučenjaci mišljenja, da taj Chnumis na gemama ni nije onaj stari egipatski kozmogonički bog Chnum, nego da je to dekansko božanstvo (na pr. Drexler)⁸⁵).

⁷³) na pr. WAF p. 13. nr. 3. i WEG nr. 36., a jednako se tako javlja još i u kasnije vrijeme. Spomenut ću samo jedan glagolski spomenik 15. vijeka (Vidi Strohal, o. c. p. 123), gdje se spominje: Tetragramaton, adonaj, Emmanuel. Isto se tako javlja i u o. c. p. 144: ... + bogom Savaotom, + bogom Adunajem +.

⁷⁴) LLHC

⁷⁵) na pr. WEG nr. 20 σωβαωθ pa WAF p. 7. nr. 2. Σεωθη Σαβαωθ Σαβαωθ Ἄγτων ἰνομα (iz Puteoli, II./III. v. p. Kr.), p. 13. nr. 3. σαβαω (iz rimske Kartage, carsko doba), pa p. 17. nr. 4. i dr.

⁷⁶) KAIR p. 7

⁷⁷) WAF p. 7. br. 2. (iz Puteoli, II./III. v. Kr.)

⁷⁸) Mythologie générale Larousse, Paris 1935.

⁷⁹) RL s. v. Knuphis

⁸⁰) l. c.

⁸¹) WEG nr. 426.

⁸²) RL s. v. Knuphis

⁸³) PWE s. v. Chnubis

⁸⁴) Jedan takav skarabej publicirao je Wiedemann u Bonner Jahrbücher Heft 78. p. 120.

Riječ ΔΑΜΝΑΜΕΝΕΟC spada u šest tzv. ἐφέσια γράμματα⁸⁶): ἄσιον, κατάσιον, λίξ, τέτραξ, δαμναμενεός, αἴσιον, koje je navodno Krez izrekao na Iomači. Dindorf⁸⁷) citira uz to Klementa Aleksandrinskog: Ἄνδροκύδης γοῦν ὁ πυθαγορικὸς τὰ Ἐφέσια καλούμενα γράμματα . . . συμβόλων ἔχειν φησὶ τάξιν . . . Δαμναμενεός δὲ, ὁ ἥλιος ὁ δαμάζων. Svakako, to je jedna od onih čarobnih riječi, koje ako se napišu ili izreku, mogu mnogo koristiti čovjeku. Na gemama je ta riječ vrlo rijetka: vidi se, da stare magičke riječi ustupaju mjesto novima. Nešto se češće javlja na drugim talismanima i pločicama za čaranje. Ziebarth⁸⁸) spominje jednu takvu pločicu oko g. 500. pr. Kr., na kojoj se čita Δαμναμενεῦ. Nešto spominje i Wunsch⁸⁹): tako jednu olovnu pločicu iz groba u blizini rimske Kartage iz carskog doba, na kojoj dolazi δαματαμενεος-Δαμναμενεός. Isto tako spominje i Wessely⁹⁰) jednu nestalu zlatnu pločicu, nađenu u Beču, s riječju damnameneu, a de Rossi⁹¹) publicira srebrnu pločicu sa zapisom: ΕΠΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΖΩΝΤΟΣ ΘΕΟΥ ΔΑΜΝΑΝΑΙΟΥ . . . Kako se odatle vidi, smatralo se u to doba, da δαμναμενεός nije samo magička riječ, nego da je ona ime za božanstvo. Tu se zapaža obratni proces, nego kod nekih drugih imena na našim gemama, koja su prvotno označavala imena božanstva, a kasnije su postala običnim magičkim riječima, izgubivši značenje imena božanstva.

Riječ ΔΑΙΔΑΜ češće se javlja na gemama. Fossing^{91a}) publicira na pr. jednu, gdje je na aversu urezan lik Bese s dva para krila, kako stoji na zmiji, a na reversu je napis: ΔΑΙΔΑΜ. Nema sumnje, da se tu radi o magičkim imenima bogova. To nam potvrđuju neki tekstovi, od kojih jedan glasi^{91b}): ὁ δὲ ἥλιος ἕμνει σε (sc. τὸν Ἑρμῆν) οὕτως ἱερογλυφιστί: λαϊλαμ. . . . Drugi tekst^{91c}) donosi jednu kletvu: ὀρκίζω σε τὸν θεὸν τῶν ἀνέμων καὶ πνευμάτων λαϊλαμ. Čini mi se, da je ovdje jedna magička riječ uslijed česte upotrebe dobila značenje imena boga, koje u početku nije imala.

Osim tih imena spominju se na sličnim gemama imena PHRÊ, IOYDAS, THOYTH, KHEROVBI, GABRIÊL, ARÔRI, ALEXANDER,⁹²) pa Oraiios, Astaphaios, Ialdabaoth⁸³), COΛΟΜΟΝ^{93a}) i dr.

⁸⁵) Brugsch, Die Aegyptologie, Leipzig 1891. p. 559ss veli, da je u Egiptu prije uvođenja grčkog zodijskoga vrijedio sistem tzv. dekana. Egipatski se mjesec raspadao na tri puta po deset dana, a na čelu svakoj grupi od po deset dana stajao je po jedan dekan. Tri dekana zodijskoga znaka raka jesu: σωθίς, σίτ i χνουμίς.

⁸⁶) PWE s. v. ἐφέσια γράμματα.

⁸⁷) U thesaurus graecae linguae, s. v. Δαμναμενεός.

⁸⁸) u Neue attische Fluchttafeln (Nachrichten von der königl. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen, 1899. nr. 29.)

⁸⁹) WAF p. 9 nr. 3.

⁹⁰) WEG nr. 215.

⁹¹) u Bullettino di archeologia christiana, Roma 1869. anno VI. p. 61.

^{91a}) FTM br. 1874.

^{91b}) DA p. 5.

^{91c}) WAF no. 4.

⁹²) PAI p. 9.

⁹³) DSD s. v. Abraxas.

^{93a}) MHG, Pl. X. fig. 2.

⁹¹) DSD s. v. Abraxas.

⁹⁵) To su ona tzv. ὀνόματα βάρβαρα, koja spominje Psellus u Expos. in Orac. Chald. 96.

Sve ostale nedešifrirane riječi i napisi, koji dolaze na našim i ostalim tzv. gnostičkim gemama, ubrajaju se danas u tzv. ἐφέσια γράμματα, a korjena su grčkog, hebrejskog, sirskog, koptskog⁹⁴). Te i takve riječi, djelomice barske, djeluju magički (jer su nerazumljive) već i kod Grka, da i ne govorimo o Rimu u carsko doba i o srednjem vijeku⁹⁵). Prvotno su ἐφέσια γράμματα bile samo one riječi, koje smo naveli kod riječi damnameneus. Kasnije su pridošle i druge i tako se danas u literaturi, osobito nakon Wesselya, u ἐφέσια γράμματα ubrajaju sve riječi, koje se upotrebljavaju u magičke svrhe. Te riječi uglavnom nemaju nikakvog smisla, ili barem najveći dio njih, ali baš zato imaju izvjesnu čarobnu moć. Tako na pr. spominje Plutarh⁹⁶), da te riječi moraju izgovarati opsjednuti, da ih ostave zli dusi.

Jedna od najpoznatijih takvih formula je ABAANAΘANAABA, koja se često javlja i na našim domaćim gemama, a i na tabellae defixionum. Bellerman⁹⁷), Stickel⁹⁸), a i King⁹⁹) izvode tu riječ iz hebrejskog Ab-lanutha i tumače je kao »ti si naš otac«. Ta riječ ima već zato magičnu moć, jer jednako glasi, čita li se sprijeda ili straga. A to je važno. Jer ako se jedna riječ, koja posjeduje izvjesnu magičnu moć, napiše obrnuto, ona gubi tu svoju moć. Tu ću navesti samo jedan stari medicinski propis¹⁰⁰): *Infirmis sanguis cui currerit multum et non poterit restringere, scribe de sanguine eius in fronte ipsius de grano turis nomen ipsius inversis litteris, apices deorsum, et mox stat.* A baš kod ove naše magične riječi ne može se oduzeti moć obrnutim pisanjem, jer jednako glasi bez obzira na to, u kojem se smjeru čita. Sličnih riječi ima velik broj, a neke su se održale u praznovjerju kroz vjekove¹⁰¹), nastavljajući tradiciju s magičnih papirosa¹⁰²).

Riječ CEMECIAAM vjerojatno je isto tako jedna magička riječ, koja je kasnije dobila karakter imena boga ili kakvog duha. Ovdje upozoravam na tekst srebrne pločice⁷⁶), gdje se zazivaju razna božanstva i duhovi, koji trebaju čuvati od svakog zla. Među tim raznim dusima spominje se i Semesilam.

Osvrnut ćemo se ovdje nadalje i na grupe vokala, koje se javljaju na našim primjercima: AIHWVOA — AEHIOV̄V — OIΩEAYΩI — AΠICHIOYΩHIΩ.

⁹⁶) u Symp. VII, 5, 4.

⁹⁷) BVGA II, p. 35.

⁹⁸) SGA

⁹⁹) KAG p. 354.

¹⁰⁰) HIM p. 555 s.

¹⁰¹) Interesantno je ovdje spomenuti takvu rečenicu: Sator arepo tenet opera rotas (isto tako palindrom, kao i naša riječ). Zanimljiv je jedan amulet iz srebra iz konca 16. v., što ga navodi Jerphanion, *Voix des monuments* 1938. p. 63. bilj. 2., a nalazi se u berlinskom Münzkabinetu: u sredini se nalazi kvadrat s IHS i još s jednim kabalističkim zna-

kom, sve okruženo imenima: Michael, Gabriel, Uriel. Oko kvadrata čitamo: + Agla Tetragramaton + Jehova + Emanuel. A na vanjskom krugu: + Sator + Arepo + Tenet + Opera + Rotas. Tu jasno vidimo, kako se izvjesne formule praznovjerja (tu mislim i na Michael, pa Jehova, imena, koja se javljaju i na našim gemama, a koja već i na tim primjercima nisu više ništa drugo, nego magične riječi) tvrdokorno održavaju kroz vjekove.

¹⁰²) na pr. WEG nr. 51.

Kako vidimo ovo su kombinacije (u konkretnom slučaju bez sistema i reda, ali u mnogo slučajeva su one po izvjesnom redu sastavljene), slova iz alfabeta, uglavnom vokala. Te riječi ne samo da imaju magičnu moć, nego one često zamjenjuju odnosno označuju ime božanstva. Da navedem samo jedan primjer, što ga je publicirao Dietrich¹⁰³). Na završetku nalazimo: . . . τὸν Ἰαω τὸν Σαββαθ τὸν Ἀδωναι . . . τὸν ασηιουω Izvor je toga jedan pasus iz gnostičkog spisa Pistis Sophia¹⁰⁴) iz 3. v. p. Kr. (kojemu je opet neposredni izvor Apokalipsa). Tu Krist moli: Erhöre mich, mein Vater, du Vater aller Vaterschaft, du unendliches Licht: ασηιουω ἰαω αωῖ ωῖα ψινωθερῖ θερνωψ itd.

U tu grupu magičnih riječi spadaju, dakako, i ostale na našim gemama: AΩΩ — IΩϕ — ΩNOHIII HIIIAIHI — NH▷¹⁰⁵). Riječ PHP je također jedna takva magička apotropajska riječ, čija vrijednost leži opet u tome, što je ona palindrom. Osim toga, ovakve su riječi vrlo prikladne kao apotropajska sredstva, jer su sasvim jednostavne i sasvim kratke, pa se mogu u opasnosti brzo izreći ili napisati. Možda bi se, uostalom, ovdje moglo primijeniti i mišljenje Delattea¹⁰⁶), koji je prvi upozorio, da gomilanje slogova, koji svršavaju na ρ, služi osobito dobro u zazivima sunčanog boga Horusa.

Daljnja bi grupa magičkih riječi bila IAH — IEH — IEY — IΩH — IΩH, Sličan jedan primjer imamo i kod Bellermana¹⁰⁷) (IAH-AIH-HAI-IHA). Ovdje je, dakako, zadržan izvjesni red. IAH — IAH a to bi mogla biti varijanta od IAΩ¹⁰⁸) Čini se, da su isto tako varijante od IAΩ i ove riječi na našim gemama: IE OY — HY ῪΩ. Sličnih primjera imamo veliko mnoštvo. Da spomenem samo jedan, što ga navodi Wessely¹⁰⁹) s papirosa iz II./III. v. p. Kr.: οωε αηω ωηα ηωα αηε To su permutacije i varijante, možda gdjekada i krivo shvaćene od majstora, koji je izrađivao geme, imena Ιαω u svrhu što jačeg magičkog djelovanja tih riječi¹¹⁰).

Napis APEI AIP [AM] MAX su jednako tako magičke, dakako, besmislene, riječi kao na pr. i KABIAKKPAKKOY¹¹¹) i kao što su u latinskom poznate one aries dardaries astataries . . ., što ih već Kanton spominje¹¹²).

¹⁰³) Pap. Mag. 811.

¹⁰⁴) ed. Schmidt, p. 357 c. 136.

¹⁰⁵) Isidor sevilski u Etymologiae I, 3 tvrdi, da ima pet slova mističkih: A Θ Τ Υ Ω

¹⁰⁶) vimi DAM. p. 67.

¹⁰⁷) BVGA p. 35. nr. 1.

¹⁰⁸) PWE s. v. Jao

¹⁰⁹) WEG nr. 42.

¹¹⁰) Nikako se ne mogu složiti s mišljenjem Epsteinovom — barem ne u svemu (u Rev et. Juives, XXVIII, 95.): »Les permutations des lettres de l'aphabet hebreu avaient pour but, à l'origine, d'apprendre aux enfants à épeler et de les exercer à la lecture. Saint Je-

rôme parle de cet usage dans son commentaire sur Jeremie XXV, 26 (Migne L. XXIV 878 D): propter memoriam parvulorum solemus lectionis ordinem invertere, et primis extrema miscere, ut dicamus Pour rendre l'enseignement de la lecture intéressant, on donnait aux noms des lettres et aux combinaisons des syllabes un sens quelconque, les plus souvent un sens étique.» Možda bi se to moglo koncedirati u nekim slučajevima, ali svuda nikako.

¹¹¹) EE V; 1884. p. 317.

¹¹²) u De agr. 160.

Riječi COYMAPTAC i BELOX, koje na oko izgledaju da imaju neki smisao, opet su samo dvije od onih mnogobrojnih magičkih riječi, koje baš svojom neobičnošću i nejasnošću mnogo doprinose, da od ljudi odbijaju i da ih čuvaju od svih mogućih zala i nedaća. Masa tih riječi poznata nam je i s tabellae defixionum, koje nalazimo na početku naše ere svuda na obalama Sredozemnog mora ¹¹³⁾, a osobito su poznate one iz Afrike. Njihov magički karakter sačuvao se je sve do u 6. v. p. Kr.

VI.

Da se još ukratko osvrnemo na neke simbole, koje nalazimo na našim gemama.

Jedan takav znak je i trostruki $\overset{\circ}{\underset{\circ}{N}}$. Što zapravo znači i kako je nastao taj simbol, nemoguće je danas utvrditi. Čini mi se, da se na taj simbol odnosi jedan magički recept, što ga je publicirao Heim¹¹⁴⁾: Contra colicum dolorem. Λαβὼν δακτύλιον σιδηροῦν ποιήσον γενέσθαι τὸ κρικέλλιον ὀκτάγωνον καὶ οὕτως ἐπιγράφε εἰς τὸ ὀκτάγωνον

φεῦγε φεῦγε, τοῦ χολή. ὁ κορυθαλός σε ζητεῖ, τὸν δὲ χαρακτῆρα τὸν ὑποκείμενον γράφε εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ δακτυλίου $\mathfrak{Z}-\mathfrak{E}$ aut $\overset{\circ}{\underset{\circ}{N}}$. Taj simbol dolazi onda u raznim variantama \mathfrak{N} \mathfrak{N} \mathfrak{N} i sl. Dakako, vjerojatno je, da taj simbol u početku i nije bio sredstvo protiv kolike. A isto je tako sigurno, da je on tokom vremena izgubio karakteristiku sredstva protiv kolike i da je ostao samo jedan opće-magički simbol.

Drugi simbol, koji se javlja na našoj gemi je trostruki \mathfrak{Z} . Taj znak, dakako, nije ništa drugo nego li \mathfrak{Z} \mathfrak{Z} \mathfrak{Z} i sl., kakav dolazi na raznim amuletima i gemama. Zapravo je to samo shematizirani oblik četiriju zmijsa, koje simboliziraju boga Chnuma. U Edfu i Denderi prikazivan je¹¹⁵⁾ dekan Chnum kao vertikalna zmijsa presječena s tri horizontalne zmijsa. Prema tome je ovaj naš, a i ostali slični simboli samo shematizirani lik Chnuna iz Edfu i Dendere. Taj se simbol javlja i u jednom našem glagolskom spomeniku (Vidi Strohal, o. c. p. 130.): Od glist: Piši to niže pisano i na grlo detetu + kakla + kakabula + kokuda + kokabulvd +

+ \mathfrak{Z} + \mathfrak{Z} + \mathfrak{Z}

Jedan od najčešćih simbola, koji dolazi na našim gemama, jest jedna ili više zvijezda. Uvjerenje o uplivu zvijezda na ljudski život ima u početku sasvim realnu bazu: zna se na pr. upliv sunca na četiri godišnje dobe, utjecaj mjeseca na plimu i osjeku, pa upliv mjeseca na mjesječare i sl. Na taj se način došlo do uvjerenja, da planeti i zvijezde mnogo utječu na ljudski život. I tako su kasnije heksagram \mathfrak{H} i pentagram \mathfrak{P} , kao i križ

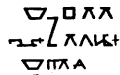
¹¹³⁾ WAF

¹¹⁵⁾ RL p. 1264.

¹¹⁴⁾ HID p. 480. nr. 57., a donosi ga Alex. Träll. II. p. 377.

✚ postali važni apotropajski elementi¹¹⁶⁾. Možda bi još mogli naći vezu zvijezda s likom zmijske na našim gemama. Aldrovandi, koji je svoju *Historia serpentium et Draconum, Bononiae 1640.*, izradio prema starim autorima, spominje¹¹⁷⁾, da je basilisk (prema Caeliusu) »stella illa maxima in corde caelestis Leonis«, a o ulozi basiliska u procesu postanka najobičnijeg tipa tzv. abraxasa govorit ćemo kasnije. Odatle i dolazi, da na jednoj gemi, koju je publicirao Bellermann, nalazimo na aversu tipični lik s pijetlovom glavom i zmijskim nogama, pred kojim kleči jedan ljudski lik, a napis je ΙΑΩ, dok je na reversu prikazan lav okružen sa šest zvijezda i mjesecom.

Treba da još spomenemo i kabalističke znakove sa splitske geme (tabla I. br. 6.). Oni izgledaju ovako:

Kako se vidi, ovdje su bez logične veze poredani egipatski hijeroglifi □ □, izvjesna grčka slova ZΛΛΑ i neki znaci, koji se nalaze izvan alfabeta ✚ ΠΛ. Tražiti neki smisao u tome, bio bi uzaludan posao. Sav taj konglomerat tih znakova ima baš radi toga magičku moć, jer je zamršen i nerazumljiv.

VII.

Da pogledamo sada likove, koje se javljaju na našim gemama. Najčešći je lik (ne samo kod nas, nego i na svim ostalim tzv. gnostičkim gemama) ljudski trup s pijetlovom glavom i nogama poput zmijske. Rollet¹¹⁸⁾ svodi taj lik i njegove varijante na Phanesa »in der orphischen Geheimlehre des griechischen Mythos das urweltliche Lichtwesen, das aus dem Welteil mit strahlendem Glanze hervorbricht, der Vater aller Götter«. Bellermann i drugi neki nazivaju taj lik »pravim abraxasom«. Bellermann daje¹¹⁹⁾ ujedno i tumačenje tog lika i to s čisto gnostičke baze. Čitavom liku dan je ljudski trup kao ono najplemenitije na svijetu. Glava pijetla je simbol budne opreznosti (= gnost. φρόνησις). Bič je simbol moći (= gnost. Δύναμις ili ἐξουσία). Zmija je mudrost (= gnost. λόγος, Νοῦς), a krug (sic! zapravo štit) ili vijenac je vječna mudrost (= gnost. Σοφία). Na taj način dobiva on u tom liku tzv. Abraxasa čitav sistem Basilidesov¹²⁰⁾. To je međutim tumačenje odviše nategnuto, a da bude vjerojatno.

¹¹⁶⁾ HIM navodi na str. 563/564. jednu magičnu formulu: ✚ clavit rauto + ad qui bany + de p̄ corte ut maxime retor ✚

¹¹⁷⁾ De Basilisco p. 561ss.

¹¹⁸⁾ u KEKA s. v. Abraxas u. Abracadabra

¹¹⁹⁾ BVGA

¹²⁰⁾ Taj se sistem može prikazati ukratko prema Ireneju, *Contra Haereses*, I. l. c. XXIV) ovako: Pater innatus (Θεὸς ἀκατονόμαστος) rodi Νοῦς. Ova rodi Λόγος koji porodi Φρόνησις, a od nje se rodi

Σοφία i Δύναμις, koji zajedno porode Virtutes, Principes i Angelos. Ovi posljednji sačinjavaju prvo nebo. Oni emaniraju iz sebe druge anđele, koji čine drugo nebo. Tom emanacijom nastaje onda 365 nebesa. Anđeli iz tristotinešesdesetipetog neba stvorise zemlju i narode. Njihov je knez židovski bog, dok je knez svih tristotinešesdeset i pet nebesa Abraxas. Kako je židovski bog htio podvrći svom židovskom narodu sve

Čitava je ta figura zapravo samo skup raznih apotropajskih elemenata u svrhu što jačeg efekta samog amuleta. Baza je čitavog tog lika, mislim *τρόπαιον*. Već prvi pogled može nas o tome uvjeriti. *Τρόπαιον* je simbol pobjede nad neprijateljem, kao što on može biti u našem slučaju simbol pobjede nad demonima, zlim dusima i sl. A onda, postoji ovdje i čisto jezična sličnost: *τρόπαιον* ~ *ἀποτρόπαιον*. Na samo oblikovanje našeg tipa mora da je utjecala i predodžba o liku giganta, koji imaju ljudski trup, a zmijske noge. Imamo dosta gema, na kojima je prikazan čisti lik giganta. Jedan gigant, što ga je publicirao Bracci, *Memorie degli antichi incisori*, Firenze, 1786., sv. II. tabla LXVII., ima u desnici parmu i hastu, dok u lijevici drži parmu i krzno. Jedan drugi gigant na gemi iz zbirke dra Pollaka u Rimu ima u desnici štap, a u lijevici neki neodređeni predmet. Druga dva elementa, koja nalazimo na tom liku su pijetlova glava i zmijske noge. Atributi u rukama su skoro redovito štit i bič. Za bič mi se čini, da je kriva interpretacija koplja, koje se nalazi na prikazima *tropaiona*¹²¹). Zmijski nas element podsjeća na antiknog baziliska, kojega je ujed — prema vjerovanju starih — otrovan, a isto tako i njegov dah i pogled¹²²). Zato je i njegov lik zgodan kao apotropaion. No s druge strane, ni basilisk nije siguran i on strepi — opet po vjerovanju starih — od pijetlova pogleda, a njegovo ga kukurikanje ubija. Zato, da se tom paralizatorskom djelovanju pijetlovom prema basilisku doskoči, kombinira se lik zmijske, basiliska s pijetlovom glavom. Ovakvoj kombinaciji zmijske i pijetla može biti još jedan razlog, a taj je priča, da je basilisk rođen iz pijetlovog jajeta, koje nije imalo žumanjca¹²³). To doduše prema Wellmannu¹²⁴) nije antikna priča, ali nadovezuje na antikne nazore. U Francuskoj se na pr. još i danas po selima vjeruje — prema tvrdnji d'Orbignyja — da jaja bez žumanjca potječu od starih pijetlova i da se iz njih rađa basilisk¹²⁵). U Egiptu je basilisk bio uvelike čašćen i identificiran s ureus-zmijom¹²⁶). A Aldrovandi¹²⁷) navodi dosta primjera iz Egipta, gdje se je lik basiliska upotrebljavao kao amulet. Isto tako i Plinije¹²⁸) tvrdi, da je basiliskova krv služila kao amulet i lijek.

ostale narode, to ustanu protiv njega svi anđeli, a protiv njegovog židovskog naroda svi ostali narodi na zemlji. Sad pošalje Pater innatus svog prvorodenca Nun (=Christum), da oslobodi ljude iz vlasti onih, koji su stvorili svijet.

¹²¹) S druge strane možda to pokazuje i egipatski upliv, jer su već Egipćani davali sunčanom bogu bič kao atribut (Vidi Schuermans, *Intaille en jaspe trouvée à Liberchies, Extrait des Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique, Tome XXVI, 2e serie, VI.*)

¹²²) Jedna interesantna kombinacija nalazi se na biskupskom štapu sv. Godeharda

u hildesheimskoj katedrali: jarčeva glava i zmijsko tijelo. (Vidi Zaborsky, *Urvätererbe in deutscher Volkskunst*, Leipzig 1936, p. 36/37.)

¹²³) Na jednoj stijeni između Prilepa i Gradskog, kod Trojaka, prikazana je zmija, kako se uzdiže iznad patere, u kojoj je jaje. Lijevo je napis *Δράκοντι τῷ τῷδε τεμωμένῳ* (Vidi MAK. p. 31.)

¹²⁴) PWE s. v. Basilisk

¹²⁵) u *La grande encyclopédie*, Paris, s. v. Basilic

¹²⁶) PWE s. v. Basilisk

¹²⁷) AHS, p. 361ss.

¹²⁸) HN XXIX, 66.

Pijetao¹²⁹⁾ je s druge strane simbol bogova rata. Perzijska mu je tradicija pripisivala snagu, koja sputava demone. Njegovo kukurikanje tjera demone, njegov pogled sputava basiliska i lava. Štaviše, njegov lik odvraća od čovjeka zlo. Zato i sam njegov lik služi kao amulet¹³⁰⁾. To se je vjerovanje dakako kasnije sve više širilo. Za Germane je on na pr. simbol plodnosti¹³¹⁾. Ostatak tog praznovjerja su, vjerojatno, i likovi glinenih pijetlova, koje još i danas nalazimo na krovovima naših kuća. Isto su tako ostaci tog praznovjerja i neki narodni običaji¹³²⁾. Pijetla često prikazuju zajedno s Hermesom kao »pticu svijetla« (dolazi, vjerojatno, i na jednoj našoj gemi zajedno s Hermanubisom).

Gore opisani lik tzv. Abraxasa nalazimo osim na gemama također i na drugim amuletima, koji su se nosili oko vrata. Spomenut ću samo dva, koji potječu navodno iz zbirke Kircher, a danas su vlasništvo dra Pollaka u Rimu. Jedan od njih ima na aversu lik s pijetlovom glavom i zmijskim nogama, te bičem i štitom u rukama, naokolo šest zvijezda; na reversu je troglava Hekata s kalathosom na glavi, ruke drže bodeže, baklje i bičeve. Drugi amulet ima na aversu gore spomenuti lik, naokolo četiri zvijezde, a ispod njega jedno veliko oko (također apotropajski element); revers je konglomerat svih mogućih likova: jedna bista u profilu, pa golub, gušter, ždral(?), kunić, štakor(?) i t. d. U hrv. nar. arheološkom muzeju u Zagrebu ima također jedan takav ovalni olovni amulet iz Siska s likom tzv. Abraxasa. Iz svega jasno izlazi, da se taj naš tipični lik može bolje i jasnije protumačiti ovako, nego li pozivajući u pomoć razne gnostičke spekulacije.

O samom liku zmiје, koja se javlja samostalno na jednoj našoj i na mnogim drugim sličnim gemama, govorili smo već, kad smo tumačili lik tzv. abraxasa. Dodat ćemo još nešto. Zmiju kao simbol ili personifikaciju viših bića i božanstava nalazimo već rano u Mezopotamiji¹³³⁾: u najstarije doba nalazimo u prednjoj Aziji zmiju-boga Muš (kasnije je to akadski Širu). Ona je princip kaosa u borbi s dobrim. Isto tako ima i Tiâmat, majka svega živućega, oblik zmiје. U prvoj polovici 3. tisućljeća pr. Kr. vidimo na pečatnim cilindrima ljudsko gornje tijelo s bradatom glavom, a donji je dio tijela nekoliko puta isprepletana zmija. A već i prije, u Mojsijevom penta-teuhu u pričanju o padu prvih ljudi, zmija je simbol zlog duha. Ta simbologa prelazi kasnije u srednji, pa i u novi vijek (na pr. sv. Juraj i zmaj).

Kako smo već spomenuli, zmija personificira u Egiptu boga Chnuma. Takav je on prikazan u Edfu i Denderi. Međutim, na gemama često dolazi varijanta tog tipa tj. zmija s lavljom glavom. A kadkada ta glava ima i

ΛΛ

¹²⁹⁾ PWE s. v. Huhn

¹³⁰⁾ DSD s. v. Amuletum

¹³¹⁾ Zaborsky, o. c.

¹³²⁾ U Omolju na pr. — vidi Šnevajs, Apotropijski elementi u svadbenim običajima Srba i Hrvata, Glasn. ent. muz. u Beogradu, 2, 1927. — drži mladože-

nja na putu kući na sedlu jednog pijetla. A u okolici Donje Tuzle kod katolika trči ispred svadbene povorke čauš s pijetlom i sjekirom, a kad pripije na kućni prag, odsječe mu glavu.

¹³³⁾ Elbert, Reallexikon der Vorgeschichte, s. v. Mischwesen

radialnu aureolu. Da se tu doista radi o Chnumu, dovoljno je citirati jedan grčki opis Chnuma¹³⁴): *μορφήν δε λεοντοπρόσωπον, ακτίνας ἔχων ἡλιακᾶς, τὸ δὲ ὄλον σῶμα ὄφρος ποροειδύς, ἄνω ἀνατετραμμένου . . .*. Lik ovakve zmiје može pomoći protiv raznih bolesti, a osobito želučanih. Jedan između bezbrojnih magičkih recepata govori nam i ovo¹³⁵): *Ad stomachi dolorem remedium physicum sic: in iaspide exculpe draconem radiatum, ut habeat septem radios et claude auro et utere in collo.*

Origenes¹³⁶ opisujući sedmoricu arhonata ὁ ὑπὸ ὀφριῶν παραλαμβανομένων govori ovako na jednom mjestu: *εἶτα ὁ μὲν Κέλσος τρίτον ἀμφιβιόν τινα καὶ φρικῶδες ἐπισυρίζοντα τὸ δὲ διάγραμμα τρίτον Ῥαφαήλ ἔλεγεν εἶναι τὸν δρακοντοειδῆ.* Radi toga se je i smatralo, da geme s ovakvim likom nisu drugo nego li produkt gnostičke sekte ofita, kod kojih je bio neobično razvijen kult zmiје¹³⁷). A i nače, u gnostičkim se spisima mnogo spominje i lik zmiје s lavljom glavom¹³⁸). Međutim, kako smo gore vidjeli, taj je lik i vjerovanje u njegovu magičnu moć postojalo i prije gnosticizma, a i sama imena, koja se najčešće javljaju uz taj lik — ANOX i XNOUMIC — dokazuju, da se ovdje ne radi o produktima gnosticizma.

Slijedeći lik, koji se često javlja na našim gemama, jest muškarac sa šakalovom (odnosno psečjom) glavom. Očito je, da se ovdje radi o egipatskom bogu Anubisu sa šakalovom glavom. On igra u posmrtnom kultu veliku ulogu: predsjedava balzamiranju i predvodi mrtve pred sud. Često se identificira s Hermesom Psychopomom i u tom se slučaju zove Hermanubis. Takvim ga pokazuju i naše dvije geme: na obima ima u ruci kerykeion, a na jednoj, čini se, i kesu. Origenes¹³⁹) ovako opisuje jednog od sedmorice arhonata: *εἶθ' ὁ μὲν Κέλσος τὸν ἕκτον κυνὸς πρόσωπον ἔλεγεν ἰστορεῖσθαι ἔχειν παρ' ἐκείνοις τὸ δὲ διάγραμμα ἔφασκεν εἶναι αὐτὸν Ἑραθαώθ.* Interesantno je spomenuti, da i gnostički Naasanci govore (prema Hippol. V, 7) o Hermesu kao *ψυχᾶγωγός*¹⁴⁰). Usprkos tih sličnosti, ove geme nisu — kako smo se mogli dosada uvjeriti — produkt gnostičke ofitske sekte ni njezine podgrupe arhontika¹⁴¹).

¹³⁴) Pseudo-Hermes p. 287.

¹³⁵) R. Heim, De rebus magicis Marcelli medici, u Schedae philologicae, Bonn 1891. p. 125. (IV. v. p. Kr.)

¹³⁶) GS knj. VI. c. XXX. p. 99/100.

¹³⁷) Kozmogonija Ofita (vidi Jelenić, Povijest Hristove crkve I, Zagreb 1921.) — a ti se opet dijele na podgrupe — može se ukratko ovako skicirati: Postoje dva počela, tvar (ὄλη) i Bezdan (Βυθός) ili pračovjek. Tvar stvori vodu, tamu, ponor i kaos. Pračovjek emanira iz sebe prvog čovjeka (koji je hermafrodit), a ovaj proizvede čovječjeg sina i duha svetoga ("Ἄγιον πνεῦμα"), koji je ženska. Sve troje zajedno rode nebeskog Krista. Sva ova počela i bića

zajedno stvaraju πλήρωμα = puninu. Prvi čovjek, čovječji sin i duh sveti rode opet nižu mudrost (κατωσοφία προύτικος) Ta se strovali u tvar i izdigne se iz nje, ali ne mogavši u puninu, stvori za sebe zračno nebo. Dok je bila u tvari, rodila je demiurga Jaldabaota. Ovaj rodi najprije šest potomaka, koji stanuju po planetima. Oni se pobune protiv Jaldabaota i zato on rodi sina i više drugih stvorenja. Jaldabaot, da odvrati svoje potomstvo od duhovnog svijeta, stvori Adama i udahne mu dušu. Ovaj stekavši razum prozre na taj način svog stvoritelja. Da oslabi Adama, stvori mu Jaldabaot Evu i naloži im, da ne jedu od drva spoznajne dobra i

Hermesa spominje također i više tabellae defixionum¹⁴²). Tako spominje jednu molitvu i Dornseiff¹⁴³). Ta je molitva upućena Hermesu, a u njoj se između ostaloga kaže: *ὁ ἡ δόξα ααα ηηη ωωω*, pa onda *υ ααα ωωω* i *Σαβαώθ ἀρβαθ Ιάω . . .*

Jedna od naših gema pokazuje lik Hekate, podzemne božice, koja daje ljudima bogatstvo, pobjedu, mudrost¹⁴⁴). Njezin se je kult mnogo podržavao u Africi, samo nije sasvim dokazano, da se je i u Egiptu poštivala, no indicije postoje¹⁴⁵). Likovi Hekate na gemama uglavnom su slični našem, samo se možda u nekim sitnim pojedinostima razlikuju. Njezin lik nalazimo još i na drugim amuletima, od kojih ću opet spomenuti jedan iz zbirke dra Pollaka: taj brončani amulet ima na aversu lik troglave Hekate — gornji par ruku drži nož, srednji baklju, a donji zmiyu. Dakako, da je mnogo spominju i tabellae defixionum¹⁴⁶).

Za lik golog muškarca s naše gema ne bih znao reći, koga prikazuje. Stilski svakako mnogo podsjeća na Egipat: tu vidimo onaj tipični egipatski poluprofil s egipatskih reljefa. Likovi na tim reljefima drže redovito u svakoj ruci po nešto: najčešće je to anch *Ⲁ*, a u drugoj *Ⲓ*. Obično su tako prikazivana božanstva. No možemo naći i potpunih analogija za taj naš lik. Imamo nešto egipatskih reljefa, koji prikazuju vojnike¹⁴⁷): svi imaju na leđima velike štitove, u desnicama koplja, dok u lijevicama drže naizmjenice jedni bodeže, drugi srpaste noževе, a treći predmete slične štapovima. Prema tome je vjerojatno, da je majstor, koji je rezao ovu gemu, poznao ovakav lik ratnika. Dakako, da je na ovoj gemi taj lik izgubio svoje prvotno značenje kao ratnik, a dobio je vrijednost apotropajskog lika, to više, što u

zla, ali ih sin *ὀφτόμορφος* nagovori, da jedu. Zato ih Jaldabaot progna iz raja, a sina prokle. Sin na to rodi šest sinova, koji sačinjavaju s njim skupa sedmero (*ἑβδομάς*), dok su niža mudrost, Jaldabaot i njegovih šest potomaka sačinjavali osmerstvo (*ὀγδοάς*) Niža mudrost upoznaje ljude s najvišim bićem preko proroka i moli od svetog duha za ljude otkupitelja. Njemu utire put sv. Ivan Krstitelj. Poslani Krist spusti se kroz sedmera nebesa, sjedini se s nižom mudrosti i uđe s njom u Isusa, kad se ovaj krstio. Krist preko Isusa propovijeda svog nepoznatog oca. Jaldabaot i knezovi planeta pobune Židove i ovi raspnu Isusa. Ali Krist i sestra mu i zaručnica niža mudrost napuste prije muke Isusa i pođu u puninu. Iz punine dolazi neka sila, uskrisi Isusa i ponese ga u eterskom tijelu u puninu. Za Isusom dolaze u puninu i braća zmiye, a kad svi dođu,

onda je otkupljenje završeno i nastat će konac svijeta.

¹³⁸) vidi na pr. Pistis Sophia c. 51.

¹³⁹) GS I, c.

¹⁴⁰) vidi DA p. 66.

¹⁴¹) Ovi vjeruju, da u sedam nebesa vladaju *ἀρχοντες*, a u osmome iznad njih *Φοτεινή*, majka svijetlosti. (Vidi Jelenić, o. c.)

¹⁴²) ZNF, p. 113. nr. 15., p. 116. nr. 17., p. 117., nr. 18/19., p. 126/127. nr. 23. WAF p. 16. nr. 4.

¹⁴³) DAM p. 37.

¹⁴⁴) MGL

¹⁴⁵) RL s. v. Hekate

¹⁴⁶) ZNF p. 126/127. nr. 23. WAF p. 5. nr. 1. (iz Grčke, I/II. v. p. Kr.), pa p. 19. nr. 4.

¹⁴⁷) Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien III.*, p. 155.

^{147a}) Jerphanion, *La voix des monuments*, 1938. p. 48.

rukama drži koplje i nož. U svakom slučaju opaža se na toj gemi duh helenizma, na koji je u mnogome utjecala egipatska likovna umjetnost i udarila na nj svoj stilski biljeg.

Spomenuli smo kod geme br. 20. lik lava. Lik lava nije rijedak na gemama-amuletima. Strašna ta životinja dovoljna bi bila sama po sebi kao apotropajski lik. Međutim, mislim, da se taj lik mora dovesti u vezu s astrologijom odnosno sa zvijezdom lava. To je tim vjerojatnije, što se na mnogim gemama s likom lava nalaze urezane i zvijezde. No ne samo lik lava, nego i sama riječ lav služi kao ἀποτρόπαιον. Tako Jerphanion^{147a)} spominje među ostalima i jedan ostrakon u kairskom muzeju s napisom:

στωρ αλφα Ψαν
αιωρη λεων αυω
τωνην φωνη νων
ωρηνη ανηρ
ρηνηλ

U zbirci Pollak u Rimu nalazi se jedan sardoniks, gdje je urezano $\Lambda \text{ E } \Omega$

Prema tome čini se, da je lik lava samo astrološki simbol u vezi s vjervanjem o uplivu zvijezda na ljudski život.

VIII.

Mi smo se mogli tokom dosadašnjeg razlaganja uvjeriti, da imena i likovi na tzv. gnostičkim gemama nisu produkt gnosticizma. One su zapravo pojave paralelne s gnosticizmom, jednako kao što su paralelne pojave s gemama i tabellae defixionum. Ni geme, kao što ni ove tabellae nisu ništa preuzele od gnosticizma, a ni obratno. One su samo vidljivi izraz onog vjerskog sinkretizma i praznovjerja, koje je u to doba bilo mnogo rašireno po Mediteranu, a centar mu je bio Aleksandrija. Baš radi toga opaža se i na tim gemama jaki egipatski upliv.

Mnogo nam činjenica može potvrditi, da te naše geme nisu gnostičkog porijekla. Prvo smo mogli zapaziti, da onaj najobičniji tip tzv. Abraxasa — pijetlova glava i zmijske noge — nije kreatura gnosticizma. Nemamo ni u jednom pismenom spomeniku, koji govori o gnosticizmu, opisa takvog abraxasa. S druge smo strane opet vidjeli, da je taj tip nastao samo sintezom raznih apotropajskih elemenata, koji su već prije i neovisno od gnosticizma postojali.

Kad bi međutim ipak koncedirali, da su te geme gnostički produkt, kako ćemo rastumačiti pojavu raznih drugih likova na gemama, kao što su na pr. Hermanubis, Harpokrat, Anukis, Hnumis, Nil i razni drugi likovi, uz koje dolaze urezana ista imena i nazivi, kao i kod tzv. pravih abraxasa? A isto tako nalazimo primjera, da je na aversu na pr. lik tzv. pravog abraxasa, dok je na reversu (odnosno često i na aversu uz lik abraxasa) i lik na pr.

Anubisa, Harpokrata, sunca, Hekate, Izide itd., koji s gnosticizmom nemaju savršeno nikakve veze.

S druge strane, nije ispravno ni tumačenje židovskog karaktera tih gema, što je toliko naglašavao Barzilai¹⁴⁸). Za njega je jasan židovski karakter tih gema već po imenima Adonai, Jao, Sabaot i po rasprostranjenosti tih gema po Egiptu i Grčkoj, gdje se je — kako je poznato — u početku koloniziralo najviše Židova¹⁴⁹). Nijedan od likova, koje nalazimo na našim gemama nije mogao nastati i širiti se među Židovima, jer im je religija branila stvarati likove bogova odnosno Boga¹⁵⁰). Tako ni u Palestini iskapanja nisu iznijela na javu nijednog Jahvinog lika. Ta se je zabrana kasnije kod Židova sve jače primijenjivala i rigoroznije tumačila¹⁵¹). Izvjesne židovske riječi (Eloe, Adone, Sabaoth, Mihael) jesu doduše porijeklom židovske, ali su selenjem Židova proširene svuda, gdje je bilo Židova. Neke su od njih i gnostici preuzeli¹⁵²). Tako u najstarijem gnostičkom sistemu stoje ispod Μητρρ sedmorica arhonata (babilonsko-perzijskog porijekla), kojih imena glase: Jaldabaoth, Jao, Sabaoth, Astaphaios, Adonaios, Eloaios, Oraios. Tu vidimo, kako su ti hebrejski elementi prodrli u gnosticizam, a da ipak ne možemo ustvrditi, da je taj sistem produkt hebrejskog vjerovanja. Isti takav slučaj je i s imenima na našim gemama.

Dakako, imena na tim gemama nikako nisu gnostičkog porijekla. Ona su uglavnom dijelom egipatskog, dijelom opet hebrejskog porijekla. Ukoliko neka od njih dolaze i u gnostičkim sistemima, ona su recipirana. Jer i čitav gnosticizam, sa svim svojim mnogobrojnim sektama i nije ništa drugo nego konglomerat raznovrsnih elemenata. Jedino gnostičko kod tih sistema je samo sinteza svih tih elemenata i osnovni dualizam.

¹⁴⁸) BA p. 8.

¹⁴⁹) Slično nešto tvrdi i kod nas Marić (o. c. p. 80.). Ne čuvši, vjerojatno, nikada za tzv. abraxas-geme i ne poznavajući članak Truhelkin o njima u GMBH kaže ovako: »Pošto je u antičko doba bilo i u našoj zemlji Jevreja znači da je još tada tu postojao kult izrailjskog Gospoda. Gospodnje ime nalazimo na jednoj gemi s nepoznatog nalazišta iz Bosne, ispisanoj grčkim slovima Ἰζώ, Ἀβραάξ, Ἀἰωε, Ἀδωνε.« Tu se očito radi o gemi, koju sam opisao pod br. 9. i nalazište koje nije nepoznato. Dakako, tu nema govora o dokazu za postojanje židovske religije kod nas u to vrijeme, jer je to jedna obična tzv. gema-amulet. Jedna gema čisto židovskog karaktera nadena je u Solinu, a publicirana je BD g. 1898. p. 151. nr. 1482. O njoj govori i Bulić u članku »Jevrejski spomenici u rimskoj Dal-

maciji i jevrejsko grobište u Solinu« u BD god. 1926./27. p. 116ss. Ona nosi čisto židovski karakter: u staklenoj pasti žutkaste boje vidimo sedmokraki svijećnjak, menoru; uza nj s lijeve strane rog za ulje, a s desne strane posuda za fitilje. U istom tom članku spominje Bulić također ahat iz Sarajeva, koji i Marić spominje, i krivo ga interpretira kao spomenik židovskog kulta Jehove.

¹⁵⁰) Ex. 20,4. Non facies tibi sculptile neque omnem similitudinem, quae est in caelo desuper et quae in terra deorsum nec eorum quae sunt in aquis sub terra. — Zato se Bog u starom zavjetu javlja ne u liku nekog bića, nego kao vatra, oblak i sl.

¹⁵¹) Schuster - Holzammer, Handbuch zur biblischen Geschichte, Freiburg 1925. I. p. 322. Anm. 1.

¹⁵²) PWE s. v. Gnostiker p. 1536.

Mnogi, koji su o toj temi pisali (na pr. Bellermann i dr.), smatraju lik s pijetlovom glavom i zmijskim nogama pravim basilidijanskim abraxasom i tipičnim za gnostičko-basilidijanske geme, koje personificiraju gnostičko božanstvo Abraxas. Kod tog slučaja moramo opet s pravom posumnjati u tu tvrdnju, jer nam je poznato, da dolazi masa gema, na kojima nema toga lika, a ipak je na njima urezano ime abraxas. Spomenut ću ih samo nekoliko: sjedeći Nil s napisom ABPAZA¹⁵³), zmijski lik s napisom numen Dei Abresses¹⁵⁴), ljudski lik s lavljom glavom i napis ABPACAΞ¹⁵⁵) itd. Kad bi taj lik doista ekskluzivno personificirao božanstvo Abraxas odnosno, kad bi riječ abraxas doista bilo ime božanstva, onda se ovakvi slučajevi — košto su gore spomenuti — ne bi mogli dogoditi. To se je dogodilo, dakako, s tog jednostavnog razloga, jer su i taj lik i ta riječ samo magički i apotropajski likovi odnosno riječi, bez međusobne veze.

Isti je taj slučaj i s ostalim imenima na gemama. Ime IAΩ dolazi uz likove tzv. Abraxasa, uz čovječji lik s lavljom i magarećom glavom, uz lik Nila, zmijski, Jupitra, Harpokrata i dr. CABA00 dolazi uz lik običnog tzv. abraxasa, zmijski, čovjeka s magarećom glavom, Jupitra, Harpokrata, Junone ABPACAΞ dolazi uz lik tzv. Abraxasa, uz lik zmijski, lava, Nila, Harpokrata, čovjeka s lavljom glavom. MOICE dolazi uz lik Jupitra, Harpokrata i dr. XEPOYBI dolazi uz lik tzv. Abraxasa. Imena OYPIEA, ΓABPIEA, MIXAEA dolaze uz ljudski lik s magarećom glavom. MOYCH dolazi uz lik zmijski. IOVAAC uz lik čovjeka s lavljom glavom. ICΓAHA, ONOHA, PAΦAHA uz ljudski lik s magarećom glavom. Riječ BAPPABAΥ dolazi uz ljudski lik s četiri krila, a u ruci sa žezlom i bičem. Jedino imena ANOX i XNOVBIC (odnosno XNOVMIC) dolaze konstantno uz lik zmijski.

Prema tome nam je jasno, da pojedina imena na ovim gemama ne označuju određena božanstva, nego da su to samo magičke riječi, jednako kao što ni pojedini likovi ne označuju — osim onih s imenima ANOX i XNOVBIC — određena božanstva, nego su to samo apotropajski likovi, koji su u početku — barem neki — bili personifikacije božanstva, ali su tokom vremena izgubili to svoje značenje.

Još moramo ovdje primijetiti jednu stvar. Na tim gemama dolaze razni nazivi, koje nalazimo i u gnosticizmu, samo u raznim sistemima. Mi danas, doduše, kad kažemo gnosticizam, podrazumijevamo pod tim pojmom skup raznih sekta i sistema, koji imaju nešto zajedničkoga. No, mi se moramo staviti u doba, kad je gnosticizam cvao. Svaka je sekta zasebno djelovala, imala svoj zasebni sistem i tako u to doba nije postojao neki pojam »gnosticizam«. Postojali su samo Basilidijanci, Perati, Valentinijanci, Naasovci, Setovci, Kajinovci, Ofite, pa Manihejci i dr.¹⁵⁶). Ne možemo zato zamisliti, da bi, recimo, jedan basilidijanac davši si napraviti jednu čisto religioznu

¹⁵³) PTGA Vol. III. Dissert. VI.

¹⁵⁴) MHG Pl. X. nr. 4.

¹⁵⁵) MHG Pl. IF. nr. 3.

¹⁵⁶) Gnosticizam, koji je kasnije prešao i u Španiju, traje sve do u VI. v. Vidi PAI p. 8.

gemu (ako pretpostavimo, da su te geme gnostičke) odnosno amulet, dao na njoj urezati uz elemente basilidijanizma još i neke elemente iz sekte, recimo, ofita ili koje druge, ili štaviše i iz drugih religija. Jasno je, da će on dati urezati samo elemente iz svoje, konkretno, basilidijanske sekte. A baš to miješanje raznih elemenata iz raznih sekta i religija je tipično za našu vrstu gema. Druga je dakako stvar, ako su te geme zapravo samo amuleti i nemaju direktne veze s kojom religijom ili sektom tj. kad nisu vanjski izraz jedne religije (kao što su, uzmimo, danas križići i medalje s likovima svetaca), nego kad služe samo kao amuleti¹⁵⁷). U tom je slučaju kombinacija raznorodnih elemenata samo korisna, jer se na taj način apotropajsko djelovanje tih amuleta pojačava.

Čak ni oni amuleti, gdje su prikazani tzv. arhonti, ne mogu nam služiti kao dokaz, da su ti amuleti gnostički. Tekst Originesa, gdje nam — prema Celsusu — referira o tim arhontima, glasi ovako¹⁵⁸) . . . τὸν πρῶτον ἰδέα λέοντος μεμορφωμένον . . . εἶναι Μιχαήλ τὸν λεοντοειδῆ . . . δεύτερον εἶναι ταῦρον . . . τὸν Σουριήλ . . . εἶναι τὸν ταυροειδῆ . . . τρίτον ἀμφίβιον τινα . . . Ῥαφαήλ . . . εἶναι τὸν δρακοντοειδῆ . . . τὸν τέταρτον ἄετοῦ . . . ἔχειν μορφὴν . . . Γαβριήλ . . . εἶναι τὸν ἀετοειδῆ . . . τὸν πέμπτον . . . ἄρκτου πρόσωπον ἔχοντα . . . Θαυδαβαῶθ . . . εἶναι τὸν ἀρκτοειδῆ . . . τὸν ἕκτον κυνὸς πρόσωπον . . . εἶναι αὐτὸν Ἐραθαῶθ . . . τὸν ἕβδομον . . . ὄνου ἔχειν πρόσωπων . . . αὐτὸν Θαρακαῶθ ἢ Ὀνοήλ . . . οὗτος καλεῖται Ὀνοήλ ἢ Θαρθαραῶθ . . .

Od sličnih likova javljaju se na našim gemama-amuletima uglavnom ljudski lik s psečjom, lavljom i magarećom glavom. Da se ovdje ne radi o gnostičkim arhontima, koje smo čas prije spomenuli, dokazom nam je već to, što uz te likove na gemama dolaze sasvim druga imena. Jedna gema, na kojoj je prikazano ljudsko tijelo s lavljom glavom¹⁵⁹), u jednoj ruci ὧ u drugoj sceptar, oko kog se ovila zmija, dokazuje svojim anchom ὧ nesumnjivo egipatsko porijeklo. Prema Origenesu, da je to doista gnostička gema, to bi morao biti Mihael. Međutim, na tom je amuletu urezano IAW i ABPACAΞ¹⁶⁰). Slična jedna gema pokazuje isti lik¹⁶¹), samo je u jednoj ruci ljudska glava, a u drugoj mač. Na reversu je napis IOVΔAC. (Matter smatra tu gemu ge-

¹⁵⁷) Odnos naših gema-amuleta prema hipotetičkim gnostičkim gemama (split-sku gemu br. 18. apstrahiran ovdje, jer nema nikakvog lika), bio bi sličan odnosu između dviju gema, koje ćemo ovdje opisati. Prva je starokršćanska FAG II, tabla LXVII, nr. 6. i I. p. 307.: u sredini veliki križ, dolje lijevo A i Ω. Lijevo i desno u dva reda 12 apostola. Gore lijevo i desno uz stolicu po jedna figura, prema kojoj lebdi po jedan anđeo. Na nekoliko mjesta mali križići. — Druga je gema amulet CCG nr. 2220. Na aversu je Jao u obliku

munje s četiri krila i tri glave: glava šakala, jastreba i kopca. U polju tri zvijezde, a dolje napis ΙΑΩ, Revers: trofej između monograma NI (Nazareneus Jesus?) i chrisma ὧ. Prva je od tih gema apsolutno kršćanska tj. likovni izraz religije, dok je druga, usprkos chrisme, samo amulet. tj. likovni izraz praznovjerja.

¹⁵⁸) GS 1, VI. c. XXX. p. 99/100.

¹⁵⁹) CCG. nr. 2168.

¹⁶⁰) Sasvim joj je slična gema MHG Pl. IF. nr. 3.

¹⁶¹) CCG nr. 2169.

mom Kajinita ili Judaita). Jedan jaspis¹⁶²) pokazuje ljudski lik s lavljom glavom, koji stoji na grifonu. Na reversu je OAOX. Vrlo se često javlja ljudski lik sa šakalovom (psećjom) glavom. Taj bi se, prema Origenesu, morao zvati Ἐραθρώθ. Naša gema br. 12. pokazuje jedan takav lik. U lijevici drži neku pticu¹⁶³), a u desnici kerykeion, koji taj lik dovodi u vezu s Hermesom. Napis je međutim COVMAPTAC, a na reversu IAW. Slična je i naša gema br. 13. s napisom IAW. Isto se tako javlja na tim tzv. abraxas-gemama i ljudski lik s magarećom glavom. To bi morao biti Origenesov Ὀνοήλ (i Ἐραθραώθ odnosno Ἐραβρώθ). Jedna takva gema prikazuje taj lik¹⁶⁴). Na aversu je lik s magarećom glavom, tijelom poput mumije i krilima. U ruci drži žezlo ili trozub. Čitaju se imena Ouriel, Gabriel, Raphael, Michael, Isigael, a možda i Onoel. Na reversu je kaducej, posuda grijeha, zmija, ključ tajna i lotosov cvijet, a čitaju se imena Iao, Sabaoth, Adonai, Abraxas. Dakako, ovdje je nejasno, na koje se od ovih imena ima odnositi lik s magarećom glavom. Druga jedna gema¹⁶⁵): ljudsko tijelo s magarećom glavom, u desnici s vijencem, u lijevici s plamom ima na reversu napis: IOYBPO|MOVWΦ.

Premda je dosta jednostavno i zamamljivo ustvrditi, da su tu prikazani gnostički arhonti, mi ćemo reći, da to nisu arhonti, nego likovi raznih božanstava, koji su već odprije bili poznati u Egiptu kao apotropajski likovi (u Egiptu moramo, naime, tražiti za naše geme najviše analogija¹⁶⁶). Te je likove onda preuzeo u gnostički sistem Celsus, a u isto vrijeme — neovisno od gnosticizma — upotrebljavaju se oni i dalje na gemama i ostalim amuletima i talismanima kao apotropajski likovi.

Na ovom mjestu moramo pobiti i Truhelkino mišljenje, da su te geme (specijalno one dvije sarajevske), možda bogumilske geme i da su s bogumilstvom došle k nama. Rački je u svojoj raspravi Bogomili i Patareni¹⁶⁷), u dosada najboljoj raspravi o tom predmetu, ustvrdio, da se u Paulikijanstvu VII. v. i kasnije u Bogumilstvu gnosticizam sve više očistio od istočnjačkih magičkih primjesa. A kad već naše geme-amuleti nisu izravni produkt gnosticizma, onda je jasno, da one ne mogu biti ni produkt bogumilstva, u kojem se nikad ne javlja na pr. ime Abraxas, Jao i dr., kao ni na pr. hebrejski Elohai, Adonai i sl. i koje je baš bilo očišćeno od tih čisto istočnjačkih magičkih elemenata.

Čini se, da je samo jedna jedina od naših gema i to splitska gema br. 18. uistinu gnostička. Ona je samo fragmentarna. Ja sam manjkavi dio nadopunio ovako: (IA¹)J

(ΠΛ)/CTI :

(AY)AOC.

Na jednoj gemi¹⁶⁸) imamo izvjesnu analogiju. Na njoj je napis AΘANACI
HICTIC.

¹⁶²) FTM nr. 1865.

¹⁶³) Ta je ptica vjerojatno pijetao, budući da je prikazan Hermanubis.

¹⁶⁴) CCG nr. 2179.

¹⁶⁵) MA nr. 1798.

¹⁶⁶) S psećjom se glavom prikazuje na pr. bog Anubis, s lavljom Nefertum, a s magarećom Set.

¹⁶⁷) Rad jugosl. akad. knj. VII. i X.

¹⁶⁸) RGA Tom. IV. nr. 73.

Naša je nadopuna sigurno ispravna, samo rezač nije dobro poznao grčku ortografiju, pa je mjesto ΠICTIC urezao IIVCTIC. Riječ AYLOC sigurno nije (kao što sam mislio prije, nego sam saznao za kompariranu gemu) ἄβλος = bestjelesan od ἄλη = tvar¹⁶⁹, nego je to lično ime Aulus, kao što je i na kompariranoj gemi također lično ime Athanasije(?). Epigrafski bi ova gema padala ne prije 210. g. p. Kr. Ona bi mogla biti dokumenat sekte, koja je postavljala za bazu svog vjerovanja knjigu ΠICTIC ΣΟΦΙΑ (druga polovica 3. v. p. Kr.), čije je egipatsko porijeklo nesumnjivo dokazano¹⁷⁰).

IX.

Za kronološko određivanje naših gema u prvom nam redu mogu poslužiti napisi na njima s čisto egipratske strane. Zato ćemo najprije pogledati, što nam kaže epigrafika o starosti naših gema¹⁷¹).

- Br. 1. **W** = ω oko 130. p. Kr.
 Br. 5. **W** = ω oko 210. p. Kr.
 Br. 6. **W** = ω oko 200. p. Kr.
 Br. 8. **W** = ω ne prije 110. p. Kr. (sigurno oko 160., pa s prekidima od 220. do 387. p. Kr.
β = β valjda (?) oko 150. p. Kr.
 Br. 9. **W** = ω oko 130. p. Kr.
ξ = ξ valjda (?) oko 210. p. Kr.
 Br. 10. **W** = ω oko 210. p. Kr.
ξ = ξ u drugoj polovici 5. v. p. Kr.
η = η valjda (?) oko 210. p. Kr.
 Br. 11. **W** = ω oko 130. p. Kr.
 Br. 12. **W** = ω oko 130. p. Kr.
 Br. 13. **W** = ω ne prije 110. p. Kr. (sigurno oko 160., pa s prekidima od 220. do 387. p. Kr.).
δ = δ valjda oko 160. p. Kr.
 Br. 14. **μ** = μ sumnjivo: u grčkoj se epigrafici taj uncijalni oblik ne javlja nikada. Čak ga nema ni u grčkoj paleogra-

¹⁶⁹) Pape, Griech-Deutsch. Handwörterbuch Braunschweig 1874. s. v.

¹⁷⁰) PWE s. v. Gnostiker p. 1542s. Po tom sistemu u trinaestom eonu vlada Barbelo s nevidljivim bogom. Kćerka mu je Pistis Sophia. Ona je majka Jaldabaotha s lavljom glavom. Ispod tog trinaestog eona nalazi se dvanaest nižih, šest dobrih i šest zlih, a glavari ovih posljednjih je Adamas Sabaoth. Ispod svega, u donjem svijetu vlada pet arhonata. Nad kraljevstvom Bar-

belo diže se mjesto, gdje vlada Παρθένος τοῦ φωτός. Uz nju je ἡγούμενος Jao s dvanaest slugu i sedam djevica. Nad tim se mjestom diže mjesto pravednika i tako se dalje redom nižu svjetovi za svjetovima. — Pistis Sophiu je namamila zraku svijetla, koju je ona smatrala najvišim nebeskim svijetlom, u svijet kaosa i tmine, iz kojega je onda Krist oslobodi.

¹⁷¹) W. Larfeld, Handbuch der griech. Epigraphik, Band II., Leipzig 1902.

fiji¹⁷²). Taj se oblik javlja tek u latinskoj epigrafici u carsko doba (osobito u Africi). Neki takvi spomenici sežu do u 3. v. p. Kr. Najviše se, dakako, upotrebljava u rukopisima¹⁷³).

- ‡ - φ također sumnjivo. Ne javlja se u grčkoj epigrafici nikada. Javlja se jedino u obliku Φ ili Φ i u varijantama tog oblika.
- Br. 15. ω = ω oko 210. p. Kr.
 α = α ne prije 20. pr. Kr. (kasnije s prekidima do 465., ali najčešće od 130. do 150. p. Kr.)
- Br. 16. υ = υ oko 130. i 150. p. Kr.
- Br. 17. ω = ω ne prije 110. p. Kr. (sigurno oko 160., pa s prekidima od 220. do 387. p. Kr.)
 ω = ω oko 210. p. Kr.
- Br. 18. ω = ω oko 210. p. Kr.
- Br. 19. α = α ne prije 20. pr. Kr. (kasnije s prekidima do 465., ali najčešće od 130. do 150. p. Kr.)
 ρ = ρ valjda (?) oko 150. p. Kr.

O slovu A geme br. 20. ne mogu ništa pozitivno reći, budući da original nije sačuvan. Svakako, A s horizontalnom prečkom prekinutom u oštrom kutu, u upotrebi je u ono vrijeme, u koje stavljam naše geme. Detailnije, međutim, kronološki odrediti nemoguće je bez originala.

Prema tome, s epigrafskog stanovišta možemo datirati naše geme tamo od početka 2. v. p. Kr. pa do u drugu polovicu 5. v. Dakako, da nam epigrafika daje gdje kada samo terminus ante quem non, ali mi se moramo i s tim zadovoljiti.

Drugi, relativni kriterij za kronološko određivanje gema jest dosta općenit: geme, koje pokazuju jednostavne likove, scene i simbole, njihov je tip raniji od gema, koje pokazuju komplicirane likove. Da je to ispravno, o tom nas može uvjeriti jedna naša gema iz Sarajeva (sl. 1.). U našoj skici razvoja tzv. abraxasa dolazi ova sarajevska gema razvojno kasnije od svih ostalih naših gema. U isto vrijeme to nam mišljenje potvrđuje i epigrafika. Za 3 na toj gemi je terminus ante quem non polovica 5. v. p. Kr.

Za kronološko određenje gema-amuleta¹⁷⁴) mnogo bi pripomogli i podaci o njihovoj provenijenci i okolnostima nalaza. Međutim, baš u pogledu ovih gema stvar stoji dosta nepovoljno. Ne samo da se okolnosti njihova nalaza ne poznaju, nego se kod vrlo mnogih uopće ne zna ni mjesto nalaza. Dakako, da to otežava rad. Bellermann¹⁷⁵) tvrdi, da su mnoge nađene u Egiptu, Maloj

¹⁷²) Wattenbach, Anleitung zur griech. Palaeographie, Leipzig 1895.

¹⁷³) Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris 1914. p. 10.

¹⁷⁴) FAG p. 363. stavlja ih u kasno doba

gliptike tj. od 2. v. p. Kr. dalje. FL s. v. Abraxasgemmen stavlja ih u 3. i 4. v. Isto ih tako datira KEKA s. v. Abraxas u. Abracadabra.

¹⁷⁵) BVGA I. Teil p. 28.

Aziji, Siriji i Španiji. Morgenstern¹⁷⁶⁾ stavlja svoju publiciranu gemu u Aleksandriju (4. v. p. Kr.) Jedna, danas u vatikanskoj biblioteci, nađena je u katakombama blizu S. Lorenza u Rimu u zajednici s nekim drugim predmetima, koji se mogu datirati u 3. ili 4. v. p. Kr. Sve geme-amuleti iz zbirke dra Pollaka u Rimu potječu iz Rima. Mnoge su nađene u južnoj Rusiji (u Rumu, Theodosiji), u Achmim-Panopolisu¹⁷⁷⁾, u okolici Akvileje i u samoj Akvileji¹⁷⁸⁾, dok su geme iz bivše Jugoslavije nađene u Solinu, Kostolcu, kod Sarajeva (Logavina), blizu Prijedora (Srpski Volari), na Moravi blizu Karanovca (?), Ključu i Ninu.

Po okolnostima nalaza možemo datirati — koliko ja znam — samo jednu ovakvu gemu-amulet. To je ona, koja je nađena u katakombama kod S. Lorenza u Rimu, a nalazi se u Vatikanskoj biblioteci. Gema je iz crvenkastozelenkasto-smeđeg jaspisa. Avers pokazuje najobičniji tip gema t. j. ljudski trup, noge poput zmija i pijetlova glava u lijevo. U desnici je bič, u lijevici parma. Između desne ruke i glave je polumjesec. Oko lika urezano je šest šesterokrakih zvijezda. Na reversu je napis u šest redaka: IAWH | ΔBPACA | ̄ | CABAW | ΘΑΑΘ A | PLMAY. Ta je gema nađena¹⁷⁹⁾ s nekim predmetima, koji se mogu datirati u 3./4. v. p. Kr. Kako je sama gema rađena dosta dobro i elegantno (u poredbi s ostalim), to sam sklon, da je stavim u 4. v. t. j. u doba izvjesne renesanse u gliptici nakon velikog nazatka u 2. i 3. v.¹⁸⁰⁾ Na tako kasno datiranje upućuje me i slovo ξ na reversu, koje je jedna vrlo kasna varijanta, odnosno forma slova ζ

Druga gema, koja se može historijski datirati, je mnogo mlađa¹⁸¹⁾. To je jaspis u prstenu Siffreda, biskupa u Chichesteru (1150). Ovo je isto tako najobičniji tip tzv. abraxas-gema. Razlika je jedino u tome, što lik ne drži u ruci i to lijevoj bič, nego žezlo oblika ̄, dok štit u desnici ima. Zmijske noge imaju podignute uši. King tvrdi, da je »the engraving a contemporary work.«

Možda baš ove dvije geme mogu indirektno potvrditi moje mišljenje, da ni ove najobičnije abraxas-geme nisu produkt gnosticizma, nego jednog općeg praznovjerja, koje se je održalo i živjelo još dugo. Ja držim, da praznovjerje, koje je rodilo ove naše geme-amulete, nije prešlo granicu 5. v. p. Kr. Ovaj jedan primjerak, za koji King tvrdi, da je djelo 12. v., možda i nije direktno produkt tog praznovjerja, nego je vjerojatno rađen po uzoru koje slične antikne geme. Svakako oblik žezla upućuje nas, da je ne datiramo u antiku.

I naše geme, koje su nađene na teritoriju Dalmatiae, Pannoniae i Moesiae Superioris, pa i one iz južne Rusije, mogu također indirektno poslužiti

¹⁷⁶⁾ MEV

¹⁷⁷⁾ FL

¹⁷⁸⁾ koje se nalaze dijelom u muzeju akvilejskom, dijelom u tršćanskom.

¹⁷⁹⁾ po obavještenju dra W. Volbacha s Vatikanske biblioteke.

¹⁸⁰⁾ FAG

¹⁸¹⁾ KHG tabla XXXVI. nr. 3. i p. 222.

kao dokaz protiv gnostičke teorije: nije poznato i ni u jednom izvoru ne spominje se ništa o širenju gnosticizma u tim krajevima, a ipak je tu nađeno »gnostičkih gema«¹⁸²⁾. Nije isključeno, da su neke od naših gema domaći proizvod, barem one koje su nađene u Dalmaciji. Vjerojatno je, da je u Saloni bio po koji gemmarum scalptor, koji je namirivao domaće potrebe za gemama. To je tim vjerojatnije, što je u Saloni postojao i zlatarski ceh (»collegium fabrum Veneris«)¹⁸³⁾.

Dakako, da nije isključeno, da su te geme mogle doći u naše krajeve s Istoka ili iz Egipta, gdje je već bilo uobičajeno nošenje amuleta. Znamo¹⁸⁴⁾, da je legio III Fl. garnizonirala u Viminacijumu, a ta je legija sudjelovala vjerojatno u partskom ratu u 2. v., a sigurno u partskom ratu u 3. v. Isto tako znamo, da je ta legija sudjelovala za Antonina Pia u ratu protiv Maura, a jedna je vexillatio išla g. 295. za Dioklecijana u Egipat. Legio VII Cl. koja je također garnizonirala u Viminacijumu, sudjelovala je u prvoj polovici 3. v. u ratu protiv Parta, a već za Trajanovih ratova na istoku ta legija ima ondje jednu vexillatio. Iz Narone ima dosta vojničkih napisa, gdje se spominju legionari, veterani i časnici pojedinih legija i kohorti. Za jednu od mnogo spominjanih legija, legio I Ad., znamo, da je na pr. sudjelovala u ratu protiv Parta od god. 162. do 166. s jačim dijelovima, a isto i u ratu Septimija Severa protiv Parta koncem 2. v. Isto je tako vjerojatno, da je legio I Ital., koja se na napisima iz Narone spominje, sudjelovala barem s jednom vexillatio u Trajanovom ratu na istoku, a možda i u ratu Hadrijanovom protiv Židova. Jednako su tako i legije, koje se spominju na vojničkim napisima iz Solina ili barem njezini dijelovi, sudjelovali u mnogim ratovima na istoku. Legio III Cyr. garnizonirala je u Aleksandriji sve do god. 120.—127. Legio XII Fulm. nalazi se od g. 70. u Kapadokiji. Legio XIII Gem. daje u ratovima Marka Aurela protiv Maura jednu vexillatio. Legio XVI Fl. prelazi u doba Trajanovo u Siriju, a kasnije je nalazimo u Komageni. Legio XXX Ulp. sudjeluje za Aleksandra Severa u ratu protiv Parta. Prema tome je sasvim lako moguće, da su pojedinci, koji su sudjelovali u ratovima na istoku i u Africi, donijeli sobom ove geme-amulete, koje su nađene u našim krajevima.

Mišljenje, da su naše geme donesene k nama, a da nisu rađene kod nas, čini mi se vjerojatnijim. Za dvije od njih — zmija s napisom ANOX i XNOVMIC, te goli mladić s bodežom i kopljem u rukama — gotovo je nepobitno njihovo egipatsko porijeklo. A i za druge je vjerojatnije, da su nastale negdje blizu centra onog praznovjerja, kojeg su one produkt, nego li da su nastale na periferiji odnosno u onim dijelovima rimskog carstva, koji su bili udaljeni od žarišta onodobskog vjerskog sinkretizma i praznovjerja, Aleksandrije.

¹⁸²⁾ Vidi Harnack, Die Mission u. Ausbreitung des Christentums, II. i Jelenić, Povijest Hristove crkve, I.

¹⁸³⁾ CIL III. nr. 1981. iz god. 355./7.

¹⁸⁴⁾ PWE s. v. Legio

X.

Već smo usput imali prilike spomenuti (a iz nabrojenog moglo se je i vidjeti), kako je veliko bogatstvo u tipovima na našim gemama-amuletima. Ovdje ćemo samo rekapitulirati likove i figure, koji se najčešće javljaju na našim gemama (osim onog najčešćeg: ljudski trup, zmijske noge i pijetlova glava).

Egipatska mitologija: Hermanubis, Harpokrat, Nil, Amon, Hator, Sarapis, Osiris, Sati, Tot, Neftis, Besa.

Grčka i rimska mitologija: Hekata, Hermes, Zeus, Hera, Afrodita, Cerber, Mars, Atena, Nemeza, geniji, giganti.

Fantastična bića: ljudsko tijelo-lavlja glava, ljudsko tijelo-magareća glava, ljudsko tijelo-magareća glava-krila, tijelo mumije-glava šakala, kopca i jastreba, zmijska s ljudskom glavom, zmijska s lavljom glavom, lav s volujskom glavom, grifon.

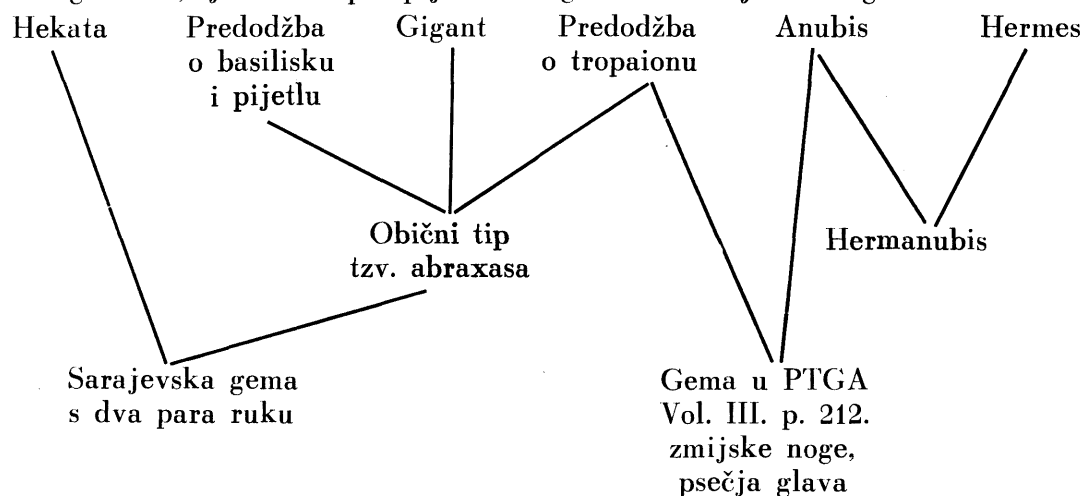
Ljudski likovi i scene: čovjek koji kleči, ženska figura s prstom na ustima, ratnik, ratnik na konju, coitus, psychostasio itd.

Životinje: lav, zmijska, krokodil, skarabej, leptir, ibis, orao, pijetao, sfinga, sokol, bik.

Nebeska tjelesa: mjesec, zvijezde, personifikacija sunca.

Kako vidimo, raznolikost tipova kod gema-amuleta je velika. Ali usprkos te raznolikosti sve te gema veže njihova namjena: sve one imaju služiti kao apotropaion.

Ovdje prilažem skicu, kako zamišljam razvoj onog najobičnijeg tipa na tim gemama, ljudski trup s pijetlovom glavom i zmijskim nogama.

Premda je dosta zamamljivo tražiti analogije za tipove naših gema na onodobnim novcima, ipak tu nećemo postići nikakvog rezultata, a najmanje možemo očekivati, da ćemo tu naći uzorke za naše pojedine gema.

¹⁸⁵⁾ ed. Schmidt u Koptischgnostische

Schriften I. Band, Leipzig 1905.

Pojedine likove, koji dolaze na našim gemama, susrećemo i na novcima, tako na pr. Hekatu na novcima Karije, Pisidije, Laodiceje, Atike; Anubisa na novcu Fl. J. Krispa itd. Jednako nalazimo na novcima i personifikacije božanstava (zmije), kao i neke simbole (zvijezde), ali se nigdje ne može reći, da su likovi na gemama rađeni po uzoru na likove s novaca, ili obratno. To dakako uvjetuje, prvo, njihova namjena: geme su izrađene za amulete, pa je prema tome mašti pojedinaca prepušteno, da stvaraju po svojoj volji i invenciji. Tako su se čisto subjektivno transformirali likovi, oduzimalo im se gdješto, a koješta opet dodavalo, da se dobije što jača apotropajska moć. A onda, još je ovdje jedna stvar. Novci su se kovali, dok su se geme rezale. Prema tome, kod rezanja svake pojedine geme (apstrahirajući, dakako, staklene paste) individualnost je dolazila do jakog izražaja i tu se nisu mogle postavljati granice u radu pojedinog majstora. Na taj mi način ne možemo danas nikako ustanoviti, da li i u kakvoj ovisnosti stoji jedan dio naših gema prema onodobnim novcima. Vjerojatno je, da ne stoje ni u kakvoj vezi. Tu se je neovisno preuzimalo iz pojedinih religijskih sistema (kod naših gema) i iz praznovjerja i primjenjivalo na tim primjercima sitne umjetnosti.

Svakako, pojava likova iz grčke i rimske mitologije na tim gemama može nam također potvrditi naše mišljenje, da te geme nisu gnostičkog porijekla: jer baš grčkoj i rimskoj mitologiji ne nalazimo traga u raznim čisto gnostičkim sistemima.

XI.

Već smo naprijed spomenuli mišljenje Eislerovo, da riječ abraxas potječe od hebrejskog arba k'se = četiri (životinje) prijestolja, što bi se odnosilo na četiri simbola evanđelista iz Apokalipse Ivanove. I ako to mišljenje nije ispravno (o tome smo već govorili), ipak ono pokazuje na mogućnost postojanja neke veze između naših gema i Apokalipse.

Apokalipsa je nastala negdje oko 95. god. p. Kr., a to bi se uglavnom poklapalo s početkom datiranja naših gema. To djelo puno simbolike i mistike, puno životinjskih personifikacija raznih pojmova i tajanstvenih likova, moglo je mnogo djelovati na maštu već i onako praznovjernih ljudi. Na taj je način i Apokalipsa mogla pridonijeti svoj obol u razvoju i proširenju ovih gema.

Već jednoj od najčešćih riječi, koje dolaze na našim gemama, $\text{IA}\omega$ nalazim izvor u Apokalipsi 1, 8, gdje se kaže: $\text{Ἐγώ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ} \dots$ Ta dva slova $\alpha\omega$ mnogo podsjećaju na $\omega\alpha$, koji se gdjekada javljaju u obliku

$\omega\alpha$
klime $\alpha\omega$. Međutim, da $\omega\alpha$ ima svoj izravni izvor u apokaliptičnom $\alpha\omega$ jasno

ω
nam izlazi, ako pogledamo jedan pasus iz spisa Pistis Sophia (u njemačkom prijevodu; original je pisan na koptskom jeziku, sahidskom narječju)¹⁸⁵): Und rief Jesus aus, indem er sich zu den vier Ecken der Welt wandte mit seinen Jüngern, die alle mit leinenen Gewändern bekleidet waren, und sprach: $\omega\alpha$

αω·αω dies ist seine Deutung: ι (α?) weil das All herausegegangen ist — α (ι?) weil es sich wieder zurückwenden wird — ω weil die Vollendung aller Vollendungen stattfinden wird. Tu nam je odmah jasno, da je to zapravo parafraza citirane apokaliptične rečenice. Dakako, da je to ušlo u Pistis Sophia ne direktno iz Apokalipse, nego iz praznovjerja, koje je nastalo na temelju Apokalipse, s elementima praznovjerja, koje je već prije Apokalipse postojalo. A drugačije i nije moglo biti: jer Pistis Sophia je nastala negdje u 3. v., dok mi geme s napisom ΙΑΘ nalazimo već u 2. v. p. Kr.¹⁸⁶). I sami simbolički znakovi αω služili su kao ἀποτρόπαιον: caligae clavatae su često na potplatima imale ukucana slova αω koja bi se onda otiskivala u zemlji na tragovima cipela, a služila su da odvrate nesreću. Stoga nije ni čudo, da je i derivat tih simboličkih znakova ιαω počeo služiti u magici kao ἀποτρόπαιον.

U Apokalipsi kreću se pred očima čitaoca simboličke zvijeri: skakavci s vijencem na glavi, s ljudskim licem, dugom kosom, lavljih zuba, sa željeznim oklopom i repovima poput škorpiona sa žalcima, zatim lavovi, zmajevi sa sedam glava i deset rogova, zmijske, žabe — sve se to miješa s nebeskim tijelima, zvijezdama, suncem, mjesecom. To sve je moralo svojom mistikom, tajanstvenošću i nerazumljivošću izazivati u čitaoca odnosno slušaoca osjećaj straha. I nije čudo, da su onda na amulete urezivali uz onu osnovnu ιαω = αω i životinje te simbole, koji se spominju u Apokalipsi — prilagodivši ih, dakako, tipovima, koji su već dotle postojali. I tu se javljaju zmijske kao i na našim gemama, lavovi isto tako, praćeni vrlo često zvijezdama, koje se mnogo spominju u Apokalipsi. U njoj se spominje i gomila ljudi s palmama u ruci (7, 9 φοίνικες), a i na našim gemama se češće javljaju likovi s palmama u ruci (na pr. gema br. 1798. u muzeju akvilejskom: ljudsko tijelo s magarećom glavom i palmom u desnici). Javlja se tu i Μιχαήλ, kojega ime susrećemo mnogo na našim gemama. A ona apokaliptična (5, 1) βιβλίον γεγραμμένον ἔσωθεν καὶ ὀπίσθεν, κατεσφραγισμένον σφραγισιν ἑπτὰ koja sadrži tajne, to je zapravo izvor za ἐρέσια γράμματα kojima su ispisane čitave geme. Čak se u Apokalipsi spominje i materijal, u kome su radene naše geme i to se spominje na nekoliko mjesta, na pr. 4, 3. Prednost nosi jaspis (koji je najčešći materijal kod gema-amuleta), pa sard (= karneol), kristal i dr.

Tako mi se čini, da i u Apokalipsi moramo tražiti jedan neposredni izvor — uz ono općenito praznovjerje, koje je onda vladalo — za postanak i proširenje naših gema. Gnosticizam je, svojim besmislenim sistemima, samo pogodovao širenju tih gema, ali im nije bio izvor. O tom nas može uvjeriti i pogled na geografsku kartu: gdje god se je našlo naših gema-amuleta, svuda je bilo i kršćanstva u manjoj ili većoj mjeri, ali gnosticizma nije bilo svuda.

¹⁸⁶) Tako su i među Origenesove arhonte ušli likovi iz Apokalipse i to tri od četiri bića oko prijestolja tj. orao, bik i lav. Njih možemo jasno raspoznati.

K njima su onda pridošli još i neki drugi likovi, koji su preuzeti iz egipatske mitologije.

XII.

Tehnički su sve naše geme (kao i najveći dio uopće svih tih gema-amuleta) rađene dosta slabo. Jer kod amuleta nije važna estetska strana: važan je samo magički lik i uza nj magičke formule. Ostalo nije važno. Ta amulet će u svakom slučaju djelovati, bilo da je kod samog lika i riječi udovoljeno estetskim zahtjevima, bilo da nije. Glavno je, da je lik baš taj i da su magičke formule baš one, koje djeluju. Najveći dio njih rađen je površno, brzo, u glavnim potezima, gotovo samo abocirano. Sve je surovo i neizrađeno. Rezalo se vrlo nemarno; nije se štaviše nastojalo ni izgladiti ona mjesta, gdje se je kamen okrhao. Kod same izradbe nije se radilo svuda točno po predcrtežu¹⁸⁷⁾ — taj bi se urezivao u kamen vjerojatno dijamantnim šiljkom — tako, da su uz gotovu figuru i napise ostale još i pojedine linije i štaviše i pojedina slova predcrteža. To je površnost, koja se u doba cvata gliptike ne bi bila dogodila. Nešto su malo bolje rađene geme — mislim na likove na njima — br. 8. i br. 13. Sve su ostale geme rađene mnogo slabije od ovih. A to nas, dakako, upućuje na apsolutno propadanje gliptike. Tu je dobro primijetio Furtwängler¹⁸⁸⁾: »Je tiefer aber die Kunst der Glyptik sinkt, desto höher steigt der Glaube an die magische Bedeutung der Steine.«

Na pitanje o originalnosti naših gema — kao i uopće svih gema — dosta je teško odgovoriti. Tehnički nam kriteriji mogu vrlo malo pomoći. Jer na pr. kopije antiknih gema, izrađene u 18. i 19. v. pokazuju neobično savršenstvo u falsificiranju; a s druge strane, antikne geme u izvjesnim periodima cvata pokazuju neobično finu tehničku obradbu, koja bi nas mogla zavesti, da ih datiramo u doba ponovnog cvata gliptike tj. u renesansu ili u 18. v. A onda, i same antikne geme bile su u novije vrijeme od raznih majstora »dotjeravane«, da budu ljepše.

Apsolutno su sigurne jedino one geme, koje su nađene *in situ*, gdje nas i ostale okolnosti nalaza mogu upućivati, da su antikne. Drugi je oslonac za njihovo datiranje, kako smo već rekli, epigrafija. Ni stručnjak Castellani¹⁸⁹⁾ ne može dati nikakav odlučni kriterij, koji bi nam sigurno potvrđivao, da je gema moderna odnosno antikna, nego kaže (p. 59.): »e in ogni modo è d'uopo riposarsi sulla fede e sull'onestà di chi ha trovato la pietra, poichè io non saprei dare altro sicuro segno dell'antichità di un'incisione fuorchè una certa morbidezza ed apparenza, quasi direi come di materia vellutata che la superficie delle gemme acquista dopo lunghissimo tempo.« Prema tome, uz podatke o okolnostima nalaza tih gema ili eventualno historiografske podatke (koji su u pogledu gema neobično mršavi) odlučni su za nas epigrafski i stilski kriterij. Uz taj stilski kriterij jednako nam je važan (da ga tako nazovemo) kriterij anahronizma: Jedna gema ne smije pokazivati izvjesnih elemenata, koji historijski nisu dolazili zajedno u razvoju gliptike. Na pr.¹⁹⁰⁾

¹⁸⁷⁾ Naša gema Tabla I. br. 9.

¹⁸⁸⁾ FAG III. p. 363.

¹⁸⁹⁾ u Dell'oreficeria antica, Firenze 1862.

¹⁹⁰⁾ vidi H. Gebhardt, Gemmen und Ka-
meen, Berlin 1925.

jedan je anahronizam carski portret na skarabeju. Ili, da uzmemo jedan primjer između gema, spomenutih u ovoj raspravi: na jednoj antiknoj gemi-amuletu ne može se javljati oblik žezla, o kojem smo kod kronologije govorili.

Vremenski sve naše gema možemo smatrati antiknim originalima iz 2. do 5. v., a na to nas upućuje osim epigrafije i analogija s tabellae defixionum, na kojima također dolaze imena, što se i na gemama javljaju. A te tabellae su aktuelne isto tako tamo negdje do u 5. v. p. Kr. Jedino sumnjam u jednu gemu. To je naime beogradska gema (Tabla II. br. 13.). U prvom nas redu na to upućuje epigrafija. φ se javlja u grčkoj epigrafiji u doba oko 150 p. Kr. i dalje u obliku ϕ ϕ ϕ ϕ ϕ i sl., a uopće nikada se ne javlja u obliku ϕ Uncijalni ϵ ne javlja se u grčkoj epigrafici nikada. Tek se onda javlja u latinskoj paleografiji u carsko doba do u 3. v. Ali se ograničava uglavnom na rukopise. Svakako je simptomatično, da se na reversu javlja jedna paleografska forma, a takvog slučaja nisam našao dosada na antiknim gemama, koje već radi materijala zahtijevaju čisto epigrafske forme. Druga je stvar kod ove gema čisto stilska. Pogledamo li avers s Anubisom i revers s Hekatom, jasno zapažamo razliku. Avers je izrađen daleko bolje: kretnje su prirodne, modelacija dobra. Hekata je naprotiv rađena ukočeno, bez osjećaja za forme. Svakako je majstor, koji je ovu gemu izrađivao, imao pred očima dvije gema, jednu s Anubisom, a drugu s Hekatom. Odnosno (a to mi se čini nevjerovatnijim), možda su dva razna majstora u razno doba radila na ovoj gemi. Meni po svemu izgleda, da ona nije antikni, nego noviji rad.

XIII.

Da li su sve naše gema bile određene za prstenje, na to se pitanje ne može sa sigurnošću odgovoriti. U doba, u koje one padaju, gotovo se isključivo izrađuje kamenje za prstenje. Prijašnje upotrebe gema za ogrlice, narukvice, pojaseve, cipele, posude itd. uglavnom nestaje u to vrijeme. A s druge strane, ni forma ni veličina nekih naših gema ne isključuje mogućnost, da su bile određene za prstenje. Štaviše, možda nam naša gema na tabli I. br. 9. dokazuje i direktno, da je bila određena za prsten. Mi smo kod njenog opisa spomenuli, da je negravirana ploha te gema malo spljoštena. To je vjerojatno radi toga napravljeno, da gema ne bi zahtijevala odviše veliki prostor i tako bez potrebe povećavala gornji dio prstena. Vjerojatno je, da one naše gema, koje su gravirane s jedne i druge strane, nisu bile određene za prstenje. One su sigurno imale služiti kao amuleti obješeni možda oko vrata, u kojem je slučaju mogao doći dosta do izražaja i avers i revers gema.

Veličina samih gema nije u konkretnom slučaju odlučujuća u pitanju, da li su ove gema bile određene za prstenje ili ne. Gdjekada nalazimo i kamenja većih dimenzija u prstenju; što dakako otežava nošenje takvog prstenja. Kamenje takvih većih dimenzija u prstenju nije odviše često, ali je prstenje s takvim kamenjem gotovo redovito služilo za pečačenje. Svakako

je kod naših gema značajno, da su sve geme većih dimenzija (br. 1. 25×19 mm, br. 6. 23×17 mm, br. 10. 29×25 mm, br. 11. 33×25 mm — ne uzimajući u obzir gemu br. 14., koja ima dimenzije 34×29 mm, ali koja je noviji rad) gravirane s obe strane i to potvrđuje naše mišljenje, da je velik broj gema većih dimenzija bio određen za amulete, koji su se nosili vjerojatno na lančiću ili vrpci oko vrata, ili u bullama, a nikako u prstenju.

Jedno je, dakako, sigurno, da te geme — kao ni ostale geme-amuleti — nisu bile određene za pečaćenje, nego su služile jedino kao apotropaion. Napisi, naime, na svim tim gemama rezani su već pozitivno, tako da dobivamo negativ, kad napravimo otisak.

Nije isključeno, da su one geme, koje nam pokazuju lik Hermanubisa, bile određene za mrtvace, kojima su se također davali amuleti. Anubis vodi naime mrtvace pred sud, pa prema tome nije isključena ta njihova funeralna namjena.

ZAKLJUČAK

Promatrajući ovdje i komparirajući veliki broj ovih gema mogli smo doći do izvjesnih zaključaka.

I. Najveći broj tih tzv. gnostičkih gema uopće nisu gnostičkog porijekla¹⁹¹). Izvjesni likovi i napisi na njima dolaze, doduše, i u gnostičkim sistemima ali je već i Kraus¹⁹²) primijetio: »Immerhin auffallend bleibt, dass die von Origenes mitgetheilten Gebetsformeln der Gnostiker sich unter den Inschriften der in Frage stehenden Steine nicht wiederfinden.« Imena su preuzeta uglavnom iz hebrejskog, a donekle i iz egipatskog jezika. Ona, dakle, nisu produkt gnosticizma. Isto tako stoji stvar i s likovima, koje nalazimo na tim gemama: oni nisu produkt gnosticizma, nego su na te geme preuzeti direktno iz egipatske i grčke mitologije uglavnom, osim lika tzv. Abraxasa, koji je nastao stapanjem apotropajskih elemenata: tropaion-gigant-basilisk-pijetao.

Jedine dvije, meni poznate geme, koje su gnostičkog porijekla, jesu one, na kojima se nalazi napis ΠICTIC.

II. Te geme nisu ni židovskog, a isto tako nisu ni bogomilskog porijekla. Izvjesne elemente tj. nazive iz židovske religije one su preuzele s jedinstavnog razloga, jer su bili nerazumljivi, a baš takve nerazumljive riječi i simboli igraju vazda u magici veliku ulogu. Jasno je, da su onda ti nazivi

¹⁹¹) BGP bio je već blizu, da to ustvrdi na p. 177: Les pierres gnostiques ou abraxas se rattachent aux gemmes talismaniques, que nous avons vues si populaires en Orient, particulièrement en Egypte. Ali se onda na p. 179./180. povlači i kaže: ... on voit... que les

Gnostiques, successeurs des magiciens orientaux, n'ont fait que codifier, exploiter et mettre en pratique les propriétés que la superstition universelle reconnaissait aux pierres dures.

¹⁹²) KEKA s. v. Abraxas u. Abracadabra.

gdjekada prilagođeni blagoslasju i pravopisu grčkom i na taj način neke od njih izgubile svoj prvobitni hebrejski karakter.

III. Mi te geme nećemo zvati abraxas-gemama, kaošto je to uobičajeno u literaturi o njima. Samo jedan dio tih gema nosi na sebi urezano ime Abraxas odnosno Abrasax. Prema tome, sve ostale geme ispale bi iz okvira tog pojma. A ipak ih moramo sve zajedno razmotriti, jer imaju uglavnom zajednički izvor i nastajale su uglavnom u isto vrijeme kao i one tzv. prave abraxas-geme, a isto su tako i jednoj te istoj svrsi služile.

Mi ćemo upotrijebiti izraz, koji smatramo najispravnijim i pod koji možemo subsumirati sve primjerke i različite vrste tih gema tj. izraz geme-amuleti. Taj nam izraz u isto vrijeme označuje i čisto tehničku stranu tih amuleta: oni su redovito iz poludragog kamenja, u kojem su razni likovi, simboli i imena urezana — oni su geme. Ujedno nam označuju i namjenu njihovu: oni nisu ukras (gotovo redovito, to je kamenje bez osobite ljepote i vrijednosti, a likovi i napisi bez pretenzije, da budu umjetničko djelo), nego služe kao talismani, amuleti, koji čuvaju nosioca od uroka, bolesti i raznih drugih nevolja.

Da su te geme doista amuleti, dokazom nam je već materijal, u kome su rađene, zatim likovi na njima i konačno i napisi, koje nalazimo i na suvremenim egzorcističkim tabellae defixionum, a kojima se njihov čisto magički, praznovjerni — ne religiozni — karakter ne može poreći. Prema tome, tzv. gnostičke geme su zapravo antikni primjerci intaglia, koji su služili u magične svrhe tj. oni su bili amuleti. Jednako su tako i paralelno s njima i tabellae defixionum talismani, koji su služili istoj svrsi, kao i geme-amuleti.

IV. Imena i riječi na tim gemama nisu više lična imena božanstva. Nisu to štaviše ni ona imena, koja su to u početku bila, nego su to — možda jedino s izuzetkom ANOX i XNOVMIC — ovdje samo magičke riječi, koje još nisu dospjele transformirati svoj oblik, ali su već izgubile svoje prvotno značenje, tako da već zapravo spadaju u ἐφέσια γράμματα.

V. Njihova nalazišta kod nas, a i na pr. u južnoj Rusiji ponovnim su dokazom, da se one nikako ne mogu vezati uz pojavu gnosticizma: možda je gnosticizam i mnogo doprinio svojim mistično-magičkim kozmogonijama i svojim misterijima njihovom širenju, ali gnosticizam nije neposredni izvor njihovoj pojavi. Kod nas kao ni u južnoj Rusiji nije bilo — barem mi za to ne znamo — pojava gnosticizma, a ipak se te geme i u tim krajevima javljaju. (Jedna je štaviše i u katakombama nađena.)

Ta se je vrsta gema spontano širila, uglavnom po zemljama oko Mediterana (zašavši kadkada i dalje u unutrašnjost, zahvaljujući trgovačkim vezama i širenju kršćanstva), a kako je grčki jezik bio opće poznat, to su dakako svi napisi na njima pisani grčkim alfabetom¹⁹³).

¹⁹³) Poznata mi je jedna jedina gema MHG Pl. X, Nr. 4, na kojoj je prikazan lik

zmije s napisom: Numen Daei Abreses.

VI. Na postanak i razvoj tih gema mnogo je djelovala i Apokalipsa sv. Ivana; ona je u svojim vizijama raznih likova i životinja dala bazu i poticaj za praznovjerje, koje je onda urodilo našim gemama-amuletima. A i najčešća riječ na tim gemama, ΙΑΩ sigurno je nastala, a to dokazuju i parafraze Apokalipse, od apokaliptičke rečenice: Ἐγὼ εἶμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ.

VII. Vremenski se njihova pojava može ograničiti uglavnom na razdoblje od početka 2. v. p. Kr., pa do 5. v. tj. njihov se nestanak uglavnom poklapa s nestankom tabellae defixionum, na kojima se javljaju isti nazivi kao i na našim gemama. Jedan mi je jedini primjerak poznat iz kasnijeg vremena, a to je prsten biskupa Siffreda iz 1150. god. To je, dakako, čini se, jedinstveni slučaj, ukoliko nije kopija jedne antikne gema, kao što će to biti slučaj i s beogradskom gemom s likom Anubisa i Hekate. Pod konac 4. v., a pogotovo u 5. v. i dalje dolaze u neke od zemalja, gdje smo nalazili naše gemamulete, valovi barbarskih plemena i donose sobom iz svojih pradomovina nove religijske pojmove i predodžbe i novo praznovjerje zauzima mjesto onog starog, koje je nastalo sintezom elemenata egipatskih, židovskih, grčkih, kršćanskih i azijskih¹⁹⁴).

RIASSUNTO

Considerando e confrontando un gran numero di gemme così dette »gnostiche« abbiamo potuto trarre alcune conclusioni.

I^o. La maggior parte delle gemme così dette »gnostiche« non è generalmente di origine gnostica. Certe figure ed iscrizioni appartengono sì ai sistemi gnostici, ma Kraus ha già osservato: »È rilevante come le formule gnostiche di preghiera, comunicate da Origenes, non si trovino fra le iscrizioni delle pietre di cui si tratta«. I nomi incisi su queste gemme sono per lo più di origine ebraica; alcuni sono presi dalla lingua egiziana. Essi non sono, dunque, un prodotto del gnosticismo. Lo stesso avviene per le figure che si trovano su queste gemme: esse non sono di origine gnostica, ma, in gran parte, furono assunte direttamente dalla mitologia egiziana e greca, eccetto la figura del così detto »ABRAXAS«, che è nato dalla fusione dei vari elementi apotropaici: τρόπαιον — gigante — basilisco — gallo.

Io conosco soltanto due gemme di origine gnostica; sono quelle con l'iscrizione ICTIC.

II°. Le nostre gemme non sono nè di origine ebraica, nè bogomile. Certi elementi, cioè i nomi assunti dalla religione ebraica, furono adottati soltanto perchè incomprensibili: nella magia tali parole incomprensibili e tali simboli erano molto importanti. È chiaro che questi nomi furono qua e là accomodati

¹⁹⁴) MHG u drugom izdanju Paris 1845. sigurno je odviše fantastičan, kad tvrdi, da su izvori gnosticizma, a dosljedno prema tome i uplivi na gnostičkim ge-

mama: židovski, sirski, fenički, grčki, kršćanski, židovsko-grčki, židovsko-egipatski, haldejski, perzijski, hinduski, budistički i kineski.

all' ortografia ed all' eufonia della lingua greca e in questo modo alcuni di essi hanno **perduto il loro primitivo carattere ebraico**.

III°. Noi non chiameremo questa specie di gemme »gemme-abraxas« come fu già usato in letteratura. Dato che soltanto una parte di queste gemme porta inciso il nome Abraxas o Abrasax, tutte le altre resterebbero allora escluse. Invece noi dobbiamo studiare tutte insieme queste gemme, poichè in generale esse sono nate tutte dalla stessa fonte, alla medesima epoca e servono anche al medesimo scopo.

Noi useremo l'espressione »gemme-amuleti« ritenendola la più giusta e tale da poter abbracciare tutti gli esemplari e le varie specie di queste gemme. Quest' espressione intende anche il lato tecnico di questi amuleti i quali, di solito, sono fatti con pietre semi-preziose su cui sono incise figure varie, simboli, nomi o parole. La nostra espressione denuncia inoltre il loro scopo: esse non erano un ornamento — quasi regolarmente queste pietre non hanno una vera bellezza, nè un qualsiasi valore e le figure ed iscrizioni non hanno pretesa di lavoro artistico — esse erano usate come amuleti o talismani, i quali dovevano preservare il loro portatore dalle malattie e dalle disgrazie in genere.

Che queste gemme siano, in realtà, degli amuleti, ne è una prova il materiale di cui sono fatte, poi le figure ed infine le iscrizioni che si trovano anche sulle tabellae defixionum loro contemporanee, il cui carattere esclusivamente magico, superstizioso — non religioso — è inoppugnabile.

In conclusione, le gemme così dette »gnostiche« sono antichi esemplari di intagli che servivano allo scopo della magia — erano cioè amuleti. Lo stesso si deve dire delle tabellae defixionum; esse si sviluppano parallelamente alle gemme e servono allo stesso scopo.

IV°. I nomi e parole incisi su queste gemme non sono più nomi delle divinità, nè sono nomi un tempo divini; al contrario. Ad eccezione forse di ANOX e XNOVMIC, non sono che parole magiche le quali non hanno ancora cambiata la loro forma, ma hanno già perduto il loro significato primitivo, così che esse non sono più che *ἑφέσια γράμματα*.

V°. I luoghi dove si trovano queste gemme, sia da noi come anche, ad esempio, nella Russia meridionale, sono un' altra prova che queste gemme non si possono collegare all' apparizione del gnosticismo; forse il gnosticismo, data la sua cosmogonia mistico-magica ed i suoi misteri, ha dato il suo contributo alla diffusione di queste gemme — ma esso non fu la fonte diretta della loro apparizione.

Da quanto noi possiamo sapere, il gnosticismo non esistette nè da noi nè nella Russia meridionale — ciò nonostante si trovarono gemme di questo genere anche in questi paesi. Una fu trovata perfino nelle catacombe di Roma. Questa specie di gemme si è diffusa spontaneamente, in maggior parte nei paesi intorno al Mediterraneo, smarrendosi talvolta anche in paesi più lontani, grazie al commercio e alla diffusione del cristianesimo. Siccome la

lingua greca era conosciuta dappertutto, tutte le iscrizioni di queste gemme sono scritte in alfabeto greco.

VI°. Sull' origine e sullo sviluppo di queste gemme ha molto influito l'Apocalissi di San Giovanni Evangelista. Essa, con le sue visioni delle varie figure e bestie, costituì la base della superstizione da cui ebbero origine le nostre gemme-amuleti. Anche la parola che si trova frequentemente su queste gemme, ΙΔΩ, ha certamente la sua origine nella frase dell' Apocalissi: Ἐγὼ εἶμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ.

VII°. La loro comparsa si può datare dal principio del II° secolo d. C. fino alla fine del V° secolo d. C. La loro scomparsa avviene nel medesimo periodo in cui scompaiono le tabellae defixionum, le quali portano gli stessi nomi e parole che sono incisi sulle nostre gemme.

Io conosco una sola gemma posteriore a questo tempo, cioè l'anello del vescovo Siffred, dell' anno 1150.

Alla fine del IV° secolo, e specialmente nel V° e dopo, le orde delle stirpi barbare invadono alcuni dei paesi dove abbiamo trovato le nostre gemme-amuleti. Esse portano con sè dalla loro patria, nuove idee religiose ed una nuova superstizione prende il posto della vecchia che era nata dall' unione di elementi egiziani, ebraici, greci, cristiani ed asiatici.

DALJNJE PUBLIKACIJE GEMA-AMULETA

Raponi, Recueil de pierres antiques gravées Roma 1786.

Bracci, Memoria degli antichi incisorii, Firenze 1786.

Impronte gemmarie (Archäologisches Institut des deutschen Reiches, Roma)

КИБАЛЬЧИЧЪ: ЮЖНО-РУССКІЯ ГЕММЫ Berlin 1910.

Sommerville, Engraved gems, Philadelphia 1889.

Rollet, Glyptik (u Geschichte der technischen Künste I., Stuttgart 1875.)

Dalton, Catalogue of the engraved gems.

Arnth, Die antiken Cameen des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien, Wien 1849.

Reinach, Pierres gravées des collections Malborough et d'Orleans, Paris 1895.

Fiedler, Die Daktyliothek des Herrn Peter Leven in Köln, Bonner Jahrb. 14. 1849.

Walsch, An essay on ancient coins, medals and gems, as illustrating the progress of christianity in the early ages, London 1828.

Su la figura e l'iscrizione egiziana incise in uno smeraldo antico, lettera di Bernardo Quaranta, Napoli 1826.

Quaranta-Cavedoni, Dichiarazione di due antiche gemme incise provenienti dalle parti di Reggio l'una ortodossa e l'altra gnostica, Modena 1852.

Middleton, The engraved gems of classical times with a catalogue of the gems in the Fitz-William Museum, Cambridge 1891.

Collection de M. de Montigny, Pierres gravées, Paris 1887.

Jani Marcarii Abraxas seu Apistopistus, Antwerpen 1657.

Abraxas-Proteus, dissertation jointe à l'édition donnée par Chifflet, en 1657.

Molinet, Cabinet de la bibliothèque de Ste Geneviève 1692.

Geiger, Abraxas und Elxai, Zeitschrift d. morgenl. Gesellschaft XVIII. 1864.

Münter, Vers. über die kirchl. Alterthümer der Gnostiker, Anspach 1790.

Gorlaeus, *Dactyliotheca universalis*
 Bartoli, *Mus. Odescalchi*.
 Lippert, *Dactyliotheca universalis*, 1767.
 Ficorini-Galeotti, *Gemm. antiqu.*, Roma
 1757.
 Matter, *Excursion gnostique en Italie*, 1852.

Uz to još dolaze i mnoge publikacije po
 pojedinim stručnim časopisima. Dakako,
 da ovaj pregled literature nije potpun,
 jer su mi sigurno neke publikacije i
 članci o tom predmetu ostali nepoznati
 i nepristupačni.

KRATICE

GMBH	Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini	KAIR	Kraus, <i>Die altchristl. Inschriften der Rheinlande</i> , Freiburg i. B. 1890.
WMBH	Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina	DA	Dieterich, <i>Abraxas</i> , Leipzig 1891.
ST	Starinar	WAF	Wünsch, <i>Antike Fluchtafeln</i> , Bonn 1912.
BD	Bullettino Dalmato	HIM	Heim, <i>Incantamenta graeca latina</i> , <i>Jahrb. f. class. Philol. Suppl.</i> 19. (1893.)
PWE	Pauly-Wissowa, <i>Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>	EE	<i>Ephemeris epigraphica</i>
HN	Plinius, <i>Historia naturalis</i>	PAI	Pellegrini, <i>D'una abraxa inedita</i> , Bergamo 1874.
ML	F. de Mély, <i>Les lapidaires</i> , Paris 1898.	SGA	Stickel, <i>De gemma abraxca</i> , Jena 1848.
DSD	Daremborg-Saglio, <i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i>	KAG	King, C. W., <i>Antique gems</i> , London 1860.
HEP	Herzog, <i>Real-encyklopädie für protest. Theol. u. Kirche</i> , Hamb. 1854-68.	MAK	Marić R., <i>Antički kultovi u našoj zemlji</i> , Beograd 1933.
CPG	Capello, <i>Prodromus iconicus sculptarum gemmarum Basilidiani, amuletici et talismanici generis</i> , Ven. 1702.	AHS	Aldrovandi, <i>Historia serpentium et draconum</i> , Bononiae 1640.
KEKA	Kraus, <i>Realencyklopädie der christl. Alterthümer</i> , Freiburg i. B. 1882.	ZNF	Ziebarth, <i>Neue attische Fluchtafeln</i> (<i>Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen</i>)
BVGA	Bellermann, <i>Versuch über die Gemmen der Alten mit dem abraxas-Bilde</i> , I.-III. Teil, 1817.-1819.	MGL	<i>Mythologie générale Larousse</i> , Paris 1935.
FAG	Furtwängler, <i>Die antiken Gemmen</i> , 1900.	GS	<i>Die griech. Schriftsteller der ersten drei Jahrh.</i> , Leipzig 1899., II.
BTT	Blümmer, <i>Technologie und Terminologie</i> , Band III., Leipzig 1884.	RL	Roscher, <i>Ausführliches Lexikon der griech. u. röm. Mythologie</i>
BA	Barzilai, <i>Gli Abraxas</i> , Trieste 1873.	MHG	Matter, <i>Histoire critique du gnosticisme</i> , I. édition, Paris 1828.
PTGA	Passeri, <i>Thesaurus gemmarum antiqu. astriferarum</i> , Firenze 1750.	CCG	Chabouillet, <i>Catalogue général et raisonné des Camées et pierres gravées de la bibliothèque impériale</i> , Paris
DAM	Dornseiff, <i>Das Alphabet in Mystik und Magie</i> , 1925. (<i>Sammlung ΣΤΟΙΧΕΑ</i> . Heft VII.)	FTM	Fossing, <i>The Thorwaldsen Museum catalogue of the antique engraved gems and cameos</i> , Copenhagen 1929.
LLHC	Leopold, <i>Lexicon hebraicum et chaldaicum</i> , Lipsiae 1920.	MA	muzej akvilejski
WEG	Wessely <i>Ἐφέσια γράμματα</i> . Programm des Franz-Jos.-Gymn., Wien 1886.		

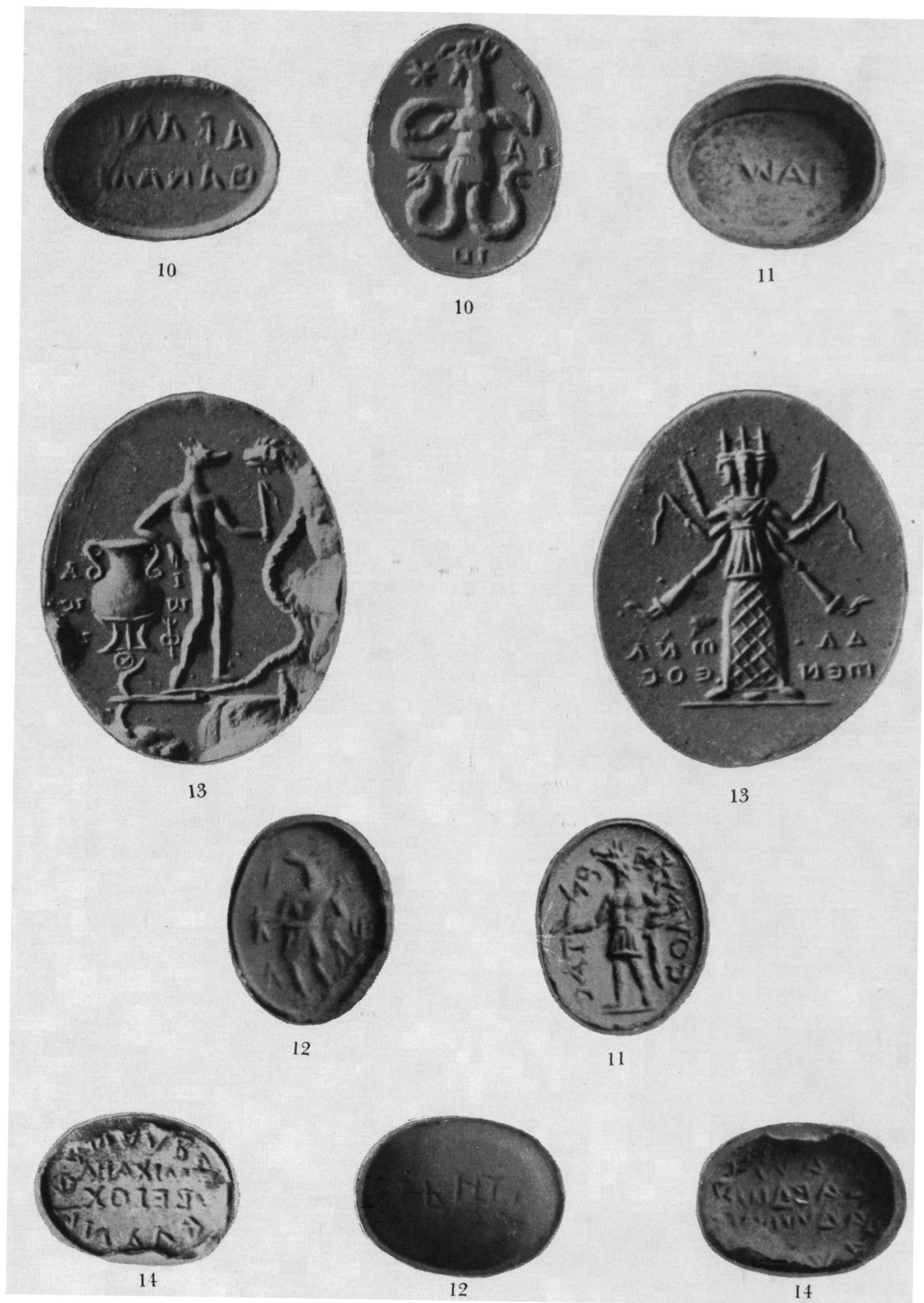
RGA	D. de Rossi, Gemme antiche, Roma 1707.-1708.	KHG	King, Handbook of engraved gems, London 1885.
FL	Forrer, Reallexikon der präh., klass. u. frühchristl. Altertümer	CIL	Corpus inscriptionum latinarum
MEV	Morgenstern, Erklärungsversuch einer noch nicht bekannt gemachten Abraxas-gemme, Dorpat 1843.	BGP	Babelon, La gravure en pierres fines, Paris 1894.

ZAGREB

MIRKO ŠEPER

Mirko Šeper, Antikne geme-amuleti

Mirko Šeper, Antikne geme-amuleti